

Pero MORAČA

TITO — STRATEG NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA I REVOLUCIJE

Istoriografija narodnooslobodilačkog rata i revolucije, osobito u posljednjih nekoliko godina, postigla je veoma vidne rezultate, ali pred njom još stoje krupni zadaci u rasvjetljavanju mnogih složenih zbivanja i pojava. Studija o Titu kao strategu narodnooslobodilačkog rata je jedna od najsloženijih i najkrupnijih tema iz te oblasti. To proizlazi iz mnogostrukosti problematike koja se takvom studijom otvara. Dovoljno je da podsjetimo da je Tito vodeća ličnost u postavljanju i realizovanju političke platforme KPJ u oslobodilačkom ratu i revoluciji i ujedno njihov strateg i vojskovođa.

Kao rukovodilac Vojnog komiteta CK KPJ, a od 27. juna 1941. godine kao vrhovni komandant Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, Tito je bio najodgovornija ličnost u stvaranju koncepcije oružane borbe protiv okupatora i njegovih saradnika i u postavljanju osnova organizacije oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta. Takva je bila njegova uloga za sve vrijeme trajanja rata u pogledu izgrađivanja i usavršavanja ratne vještine i organizacije oružanih snaga. To je bio izuzetno dinamičan proces koji se razvijao u nekoliko etapa, od kojih se svaka odlikovala krupnim promjenama i veoma originalnim rješenjima: od tipičnih gerilskih akcija, mnogobrojnih, malih i operativno nepovezanih partizanskih odreda, preko narodnih ustanaka i masovnih teritorijalnih oru-

žanih formacija, prvih krupnih ofanzivnih dejstava i maršmanevara brigada i složenih operacija Narodnooslobodilačke vojske do prelaska na pretežno frontalni metod ratovanja Jugoslovenske armije u završnoj etapi rata.

Posebno područje ove studije je rukovođenje borbenim dejstvima oružanih snaga. I tu je uloga Vrhovnog komandanta bila izuzetno specifična i složena. Već u početnoj etapi oružane borbe Tito je tvorac prvog operacijskog plana za stvaranje oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji, a zatim, uporedo sa opštim usmjeravanjem borbenih dejstava svih partizanskih snaga u zemlji, čije su osnove postavljene već na savjetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine, on i neposredno komanduje onim dijelom oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta koje, s obzirom na operativno-strategijske zadatke koje su izvršavale, imaju ulogu glavnine, odnosno one grupacije za koju bi se moglo reći da se tokom čitavog rata nalazila na pravcu glavnog udara. Na elemente neposrednog Titovog komandovanja nailazimo već u periodu septembar—novembar 1941. u borbenim dejstvima partizanskih snaga zapadne Srbije i Šumadije, osobito u njegovim nastojanjima da adekvatnim operativnim postupcima tih snaga osujeti njemačku ofanzivu. Ova Titova funkcija neposrednog komandovanja dijelom oružanih snaga primila je klasični izraz u periodu 1942—1944. godine. Dovoljno je da ovdje podsjetimo na Titovo komandovanje grupom proleterskih i udarnih brigada u njenom prodoru s tromeđe Bosne, Crne Gore i Hercegovine u zapadnu Bosnu, zatim operacijama snaga NOV u prvoj fazi četvrte okupatorsko-kvislinške ofanzive, pa bitkama na Neretvi i Sutjesci — sve do bitke za Srbiju u ljeto i jesen 1944. godine. Za sve to vrijeme Tito ujedno usmjerava borbena dejstva i svih drugih snaga NOV, pri čemu nailazimo na različit stepen njegovog neposrednog uticaja — od opštih direktiva kojima se podređenim štabovima ostavlja najšira inicijativa do borbenih zapovjesti u kojima se precizira operacijski zadatak.

Predmet ove rasprave je samo dio te složene problematike. Njen sadržaj je analiza koncepcije razvijanja narodnooslobodilačkog rata i osnovnih strategijskih rješenja u pojedinim etapama ostvarivanja te koncepcije.

*

Dva su bitna faktora bila polazna osnova u formiranju Titove strategijske koncepcije o pokretanju i vođenju oružane oslobodilačke borbe u okupiranoj Jugoslaviji. Prvi je — saznanje KPJ da neza-

visnosti Jugoslavije prijeti opasnost od agresije fašističkih sila i da je (nasuprot raznovrsnim mahinacijama vladajućih vrhova, sve do proglašavanja »neutralnosti« i do pristupanja, »pod povoljnijim uslovima«, Trojnom paktu) rješenost da se ona brani svim sredstvima jedina alternativa. Drugi je — saznanje KPJ da Kraljevina Jugoslavija uslijed permanentne unutrašnje krize i akutnih socijalnih i nacionalnih protivrječnosti nije sposobna za efikasan otpor agresiji i da je sprovođenje dubokih društvenih promjena prvi uslov jačanja njenih odbrambenih mogućnosti.

Ta dva faktora čine sintezu shvatanja KPJ i političke platforme koju je ona razradila na svojoj V zemaljskoj konferenciji i s kojom je ušla u sudbonosne martovske i aprilske događaje 1941.

»Uoči napada na Jugoslaviju Partija je, u skladu sa svojom linijom da se brani zemlja, dala direktivu da svi članovi Partije koji su bili vojni obveznici odu u vojsku i na front i da tamo rade među vojnicima u duhu partijske linije.« To je zapisao Tito u izvještaju Kominterni krajem maja ili početkom juna 1941. godine.¹

I ovaj, kao i više drugih dokumenata i podataka iz onog vremena², potvrđuju da u KPJ nije bilo nikakvih dilema u pogledu stava prema agresivnim fašističkim silama i da se ona bez rezerve opredjelila za odbranu zemlje istupajući kao jedina organizovana politička snaga u borbi protiv neodlučnosti, kolebanja, defetizma, pete kolone i izdaje. O tome kako je KPJ reagirala u uslovima dinamičnih zbivanja u danima kratkotrajnog aprilskog rata, pokazuju stavovi koje je zauzeo CK KPJ povodom proglašenja kvislinške Nezavisne Države Hrvatske. Istog dana Tito je sazvaio članove Centralnog komiteta KPJ koji su bili u Zagrebu. Na tom sastanku je ocijenjeno da je stvaranje NDH rezultat opšteg rasula Kraljevine Jugoslavije i da će KPJ, podržavajući i dalje otpor agresorima (sve do odluke da pojedini članovi CK krenu u Bosnu da bi uticali na jačanje otpora dijelova vojske koji će se tamo povlačiti), bez obzira na ishod rata, nastaviti borbu protiv agresora, odnosno okupatora. Najsnažniji izraz odlučnosti da se borba nastavi, bila je odluka o formiranju Vojnog komiteta pri CK KPJ za čijeg je rukovodioca imenovan Tito. Ovo spajanje funkcije generalnog sekretara Partije s funkcijom predsjednika Vojnog komiteta već je samo po sebi izražavalo rješenost KPJ da ostane u ratnom stanju prema agresorima bez obzira na sudbinu Kraljevine Jugoslavije i njene armije. Takvu orijentaciju saopštio je CK KPJ u svom proglasu od 15. aprila, tj.

¹ Tito, *Vojna djela*, Beograd 1961, I, 16.

² Opširnije o tome: Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, 84—98.

još prije okončanja rata. U proglasu je rečeno da će komunisti i radnička klasa nastaviti borbu i da će »ustrajati do konačne pobjede, u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača«.³

Za našu temu je ovdje od posebnog interesa ukazati na Titovo shvatanje uslova stvorenih okupacijom. Prikaz prilika pod okupacijom, koje je izložio u već pomenutom izvještaju Kominterni, ne ostavlja u tom pogledu nikakvu sumnju. On je takav da neminovno nameće samo jednu alternativu — borbu protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika. To podjednako važi za one dijelove Jugoslavije u kojima okupator iseljava stanovništvo ili primjenjuje druge oblike masovnog terora, kao i za one u kojima nudi »neku autonomiju« da bi »na taj način svu domaću buržoaziju (stavio) u svoju službu«, odnosno za one u kojima je vlast prepustio domaćim fašističko-separatističkim snagama, stvarajući kvislinške državne tvorevine.

Pored zaključka da je nacifašistički okupacioni sistem takvog karaktera da isključuje svaku drugu alternativu sem borbe, Tito u izvještaju ističe i neke druge faktore koji idu u prilog borbenom kursu KPJ: da narod u Jugoslaviji »očekuje spas samo od Sovjetskog Saveza«, da je »izgubio svako povjerenje u bivše vođe buržoaskih partija« i da su »neki liberalniji vođi tih partija spremni da se sada zajedno bore«, da je KPJ »stekla u narodu velike simpatije zbog njezine politike i predviđanja današnjih događaja«. Ako bi danas objektivna, naučna analiza i pokazala da su ove ocjene za ondašnje prilike bile donekle prenaglašene, ona nikako ne bi mogla dovesti u pitanje postojanje takvih faktora i njihov presudan uticaj na društveno-političke odnose i tendencije onog vremena. Tim prije kada su bile prisutne one organizovane snage koje su svjesnom akcijom razvijale i jačale uticaj tih faktora. Uostalom, naučna istraživanja su već do sada potvrdila valjanost takvih procjena.

Pomenuti faktori su bili polazna osnova u razradi koncepta narodnooslobodilačke borbe, kojeg je Tito prvi put izložio u »Proleteru« za mart—april—maj 1941. u članku »Majsko savjetovanje KPJ«.⁴ Tu je jasno rečeno da je borba protiv okupatora stvar najširih narodnih slojeva i svih naroda Jugoslavije. Ono što taj koncept čini originalnim jesu pogledi na društveno-političku sadržinu borbe protiv okupatora. Polazeći od ocjene da je aprilska katastrofa bila izraz krize kapitalističkog sistema, Tito je istakao da borba protiv okupatora mora biti i borba za puno »nacionalno i socijalno oslobođenje«. Otud je slijedio i stav da se komunisti povezuju »na terenu

³ Zb. NOR, tom V, knj. 1, 5—7.

⁴ Opširnije o tome: Pero Morača, isto, 98—107.

sa svim onim grupama i pristalicama negdašnjih krahiranih buržoaskih partija koje su voljne da se bore pod rukovodstvom Kompartije protiv okupatora i protiv svega onoga što je donijelo narodima Jugoslavije današnje patnje i zlo...», da razotkrivaju »razne agente imperijalističkih sila, kako one koji rade za osovinske osvajače, tako i one koji rade za Engleze i za povratak starog stanja koje je i dovelo do današnje katastrofe...» U stvari, to je bio koncept revolucije koji je KPJ, bez obzira na promjene u taktici do kojih je dolazilo u raznim etapama vođenja rata, dosljedno i bez kolebanja sprovođila. Do kog je stepena u Titovim shvatanjima prisutno jedinstvo oslobodilačke i revolucionarne borbe najjače potvrđuje njegova ocjena uslova koji čine »pokretne snage za sazrijevanje revolucionarne energije masa u našoj zemlji«. U prvu grupu tih uslova on podjednako uključuje »surovi okupatorski režim«, »još svirepije nacionalno ugnjetavanje«, »teške terete nametnute narodu od osvajača« i »mržnju masa prema onima koji su to prouzrokovali«, »izdajstvo bivših vladajućih krugova buržoazije«, »sluganstvo i malodušnost domaće buržoazije«, »razgolićenost zločinačke nacionalne i socijalne politike prošlih režima«. U drugu grupu spadaju međunarodni uslovi, koje čine: »a) postojanje velike zemlje socijalizma i ogroman napredak te zemlje i b) miroljubiva politika Sovjetskog Saveza na jednoj strani, a strašni pokolj i razaranje koje prouzrokuje imperijalistički rat u kapitalističkom svijetu na drugoj strani«.

Na taj način za Titovo poimanje ondašnjih uslova bitne su dvije stvari: prvo, da je okupacijom Jugoslavije stvoreno nesnosno stanje i da je jedini izlaz borba i, drugo, da uzroci propasti Kraljevine Jugoslavije označavaju krah buržoaskog sistema, što neminovno nameće istorijsku smjenu vodećih društveno-političkih snaga. Samo je iz takvog shvatanja trenutka nastalog okupacijom Tito mogao izvesti zaključak da su uslovi za rad KPJ »veoma povoljni«. Takav zaključak, ma koliko na prvi pogled izgledao paradoksalan, s obzirom na onako masovan teror i progone, na raskomadnost Jugoslavije, na snage okupatora i na spremnost domaće buržoazije da mu služi, imao je vrijednost objektivne istine, jer je počivao na realnoj procjeni društvenih odnosa i tendencija koje je uslovlila okupacija.

Od posebnog značaja je da se uoči stvarna sadržina Titove tvrdnje da narod »očekuje spas samo od Sovjetskog Saveza«, koja je bila jedna od presudnih premisa u razradi platforme narodnooslobodilačke borbe. Ne smije se smetnuti s uma da je postojanje Sovjetskog Saveza za sve vrijeme odlučujuće uticalo na koncepcije revolucije u međunarodnom komunističkom pokretu i da se taj uticaj u posljednjim godinama uoči drugog svetskog rata, a zatim još ne-

posrednije u toku rata, ispoljavao u prenatrpanoj neposrednoj ulozi Sovjetskog Saveza i njegove armije. Išlo je to dotle da su pojedine komunističke partije ostale bez vlastitog koncepta revolucije, očekujući rješenje na međunarodnom planu, da bi se poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez ograničile na akcije podrške sovjetskoj armiji, od čije se pobjede očekivalo i oslobođenje i revolucionarni preobražaj. KPJ nije tako shvatila ulogu Sovjetskog Saveza niti je s takve pozicije isticala njegov odlučujući značaj. Ma koliko da uvažimo činjenicu da je u međunarodnim razmjerama u proljeće 1941. godine došlo do izvjesnih promjena, da su baš u to vrijeme na pitanju sudbine Bugarske, Grčke i Jugoslavije izrazitije rasle rezerve sovjetske vlade prema Njemačkoj, da se u atmosferi međunarodnih odnosa počeo osjećati faktor sve bliže njemačke agresije na SSSR, ništa ne gube na značaju i autentičnosti stavovi KPJ u aprilskom ratu i njen odlučan kurs na oslobodilačku borbu, odnosno na borbu »za nacionalno i socijalno oslobođenje«, kako je to Tito formulisao u materijalu Majskog savjetovanja. Otud i njen odlučan poziv narodima Jugoslavije na ustanak poslije 22. juna i osuda onih koji na njene pozive i na prve oružane partizanske akcije odgovaraju da još nije vrijeme za oružanu borbu, da treba čekati na povoljnije uslove. »A ko će nama« — pisao je tada Tito — »donijeti slobodu ako se mi sami nećemo boriti?«⁵ U tome je izražena suštinska razlika između koncepta narodnooslobodilačke borbe koji je prihvatila KPJ i shvatanja Kominterne o zadacima komunističkih partija u okupiranim zemljama poslije 22. juna 1941. godine.

Nema potrebe za dugim analizama da bi se pokazalo da u uslovima kakvi su bili u ljeto 1941. godine nije bilo krupnih dilema u pogledu izbora oblika oružane borbe protiv okupatora. Ako su u jednoj okupiranoj zemlji postojale političke snage koje su zaista bile riješene da pokrenu i razviju oružanu oslobodilačku borbu sve okolnosti su ih navodile na partizanski rat. Bogato istorijsko iskustvo je nedvosmisleno isticalo da je u povoljnim društveno-političkim uslovima samo primjenom partizanskog oblika borbe bilo moguće računati na uspjehe u sukobima s neuporedivo nadmoćnijim oružanim snagama okupatora.

Ništa nije ostalo zapisano sa sjednice Politbiroa CK KPJ od 4. jula 1941. na kojoj je pala odluka da se odmah pristupi pokretanju oružane borbe. Samo u nekim izvještajima lokalnih rukovodstava Partije mogu se naći podaci o tome kakve su direktive primili, a svi

⁵ Iz članka »Zašto se narodni partizani bore«, Bilten Glavnog štaba NOPOJ, br. 2 od 19. avgusta 1941; Zb. NOR, tom V, knj. 2, 20.

drugi podaci potiču iz kasnijih kazivanja pojedinih učesnika na pomenutoj sjednici.⁶

U svakom slučaju nesporno je da je tom prilikom Tito izložio koncepciju oružane borbe, u kojoj je u mnoštvu oblika borbene aktivnosti protiv okupatora (sabotaže, diverzije, prepadi na okupatorske vojnike itd. u gradovima i industrijskim centrima i dr.) težište postavljeno na stvaranju partizanskih odreda i razvijanju njihovih oružanih akcija. Ako i prihvatimo kao tačno da je insistiranje na borbenim akcijama u centrima, i, štaviše, ako podsjetimo da je, pod uticajem iluzija u brzu pobjedu Crvene armije, čak i u Beogradu u partijskim vrhovima bilo razgovora o pripremama za prihvatanje sovjetskih padobranaca, pa i o pripremama za osvajanje značajnih objekata u gradu, bilo rezultat izvjesnih dilema u pogledu oblika i tempa razvijanja oružane borbe, sva dokumenta s kraja jula i iz avgusta 1941. nedvosmisleno pokazuju da su takve dileme u vrhu KPJ ubrzo otpale i da se već tada oformila gotovo kristalno jasna koncepcija razvijanja ustanka u obliku partizanskog rata. Pored mnogih faktora (među kojima svakako i oslobođanje od iluzija u brzi slom fašističke Njemačke poslije onakvih početnih uspjeha njene armije) na to je presudno uticalo samo iskustvo iz prvih oružanih akcija partizanskih odreda, kao i vijesti o masovnim pokretima u narodu u krajevima u kojima je bjesnio teror okupatora i kvislinga koji su ponegdje već prerastali u široke ustaničke akcije.⁷

Opšti narodni ustanak već tada nije bio pitanje neke dalje i još nesagledive perspektive, koja će biti otvorena postepenim razvijanjem prvenstveno partizanskih oružanih akcija. To potvrđuje sadržaj proglasa CK KPJ od 12. jula u kojem se narodi Jugoslavije pozivaju da se dignu »svi kao jedan u boj protiv okupatora i njihovih domaćih slugu«, pri čemu im se jasno ukazuje i na karakter ustanka — treba uništavati sve što bi okupatoru moglo koristiti u ratu protiv Sovjetskog Saveza, treba zemlju pretvoriti »u opsjednutu tvrđavu za fašističke osvajače«.⁸ Očevidno je, dakle, riječ o oružanom ustanku u obliku svenarodnog partizanskog rata.

Ovu koncepciju razvijanja opšteg narodnog ustanka u obliku partizanskog rata Tito je formulisao u obliku uputstva pod naslovom »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«, koje je objav-

⁶ Pero Morača, isto, 162—164.

⁷ Neposredno poslije 4. jula Tito je obavješten i o ustanku u istočnoj Hercegovini, o razmjerama priprema za oružanu borbu u Crnoj Gori (isto, 236), a već sredinom i u drugoj polovini jula primao je izvještaje o uspješnim akcijama partizanskih odreda iz pojedinih krajeva Srbije.

⁸ Zb. NOR, tom II, knj. 1, 18—21.

ljeno već u prvom broju BILTENA GLAVNOG ŠTABA NOPOJ od 10. avgusta 1941. godine. Pošto je ukazao na široki i opštenarodni karakter oslobodilačke borbe koji opredjeljuje i društveno-politički karakter partizanskih odreda i kao krajnji cilj te borbe istakao oslobođenje naroda Jugoslavije, Tito je izložio borbene zadatke partizanskih odreda, ističući, zatim, osnovni smisao cjelokupne borbene aktivnosti odreda — oni »moraju neumorno razvijati otpor naroda dižući narodne ustanke«.

Uzalud ćemo zaista tražiti po studijama i analizama partizanskih ratova, kojima je toliko obilovala i naša i istorija mnogih drugih naroda, osobito u 19. i u početku 20. vijeka, preciznije i potpunije formulisan koncept razgaranja ustanka u obliku partizanskog rata! Nigdje tako jasno nije bila podvučena distanca između već opšteprihvaćenog »malog«, gerilskog, partizanskog rata sa ograničenim ciljevima i partizanskog rata koji se primjenjuje kao oblik razvijanja opšteg narodnog ustanka s dalekosežnim ciljevima.

U ovom uputstvu Tito je istakao još jedno načelo presudnog značaja: partizanski odredi neće samo »razvijati otpor naroda dižući narodne ustanke«, već se oni moraju stavljati »na čelo tih ustanaka kao borbeno jezgro«. Značaj ovog načela moguće je sagledati ako se imaju u vidu svi elementi onih složenih društveno-političkih prilika koje su se stekle na jugoslovenskom tlu pod okupacijom. Dovoljno je ovdje da podsjetimo da su okupatorsko komadanje Jugoslavije i njegova politika raspirivanja nacionalnih sukoba (što je u mnogim krajevima već dovelo do pogroma neslučenih razmjera) išli na ruku onim domaćim snagama koje su spontani otpor naroda i same željele da usmjere u vode bratoubilačkog rata. Nije bilo, dakle, sve u tome da se podstakne otpor naroda i razviju narodni ustanci, jer je atmosfera otpora već bila stvorena u mnogim krajevima, već je bilo neophodno od početka učiniti sve da se savlada stihija, da se suzbiju snage koje su ustaničku energiju željele da kanališu u drugom pravcu, da se, jednom rječju, osigura da ustanički pokret dobije adekvatnu političku i vojnu organizaciju. Stoga se Tito još jednom u uputstvima vraća na to pitanje. Polazeći od činjenice da KPJ svoj koncept oslobodilačke borbe i razrađuje na objektivnim uslovima, prvenstveno na antiokupatorskom raspoloženju u narodu i njegovoj spremnosti na otpor i borbu, Tito posebno podvlači da »treba dati mogućnost široke inicijative za stvaranje partizanskih odreda«, ali odmah zatim traži da se stvoreni partizanski odredi »povežu sa mjesnim i okružnim štabovima i stave pod njihovo rukovodstvo«.

Time smo načeli i neke druge principijelne postavke izložene u ovom uputstvu. Tu su, na prvom mjestu, oni osnovni stavovi koji obezbjeđuju cjelovitost i jedinstvo vojne organizacije. Tito traži formiranje štabova i komandi, uvođenje discipline, organizaciju snabdjevanja, a zatim ističe da svi partizanski odredi i štabovi u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije spadaju pod komandu Glavnog štaba NOPO Jugoslavije, s tim da »radi koordiniranja borbe i uspješnog vođenja operacija štabovi moraju biti međusobno dobro povezani«. I, najzad, on ukazuje i na dalji smjer razvijanja ove vojne organizacije: »U slučaju povoljnih strategijskih i drugih okolnosti, radi izvođenja krupnih operacija, stvaraće se, prema potrebi, od više partizanskih odreda, krupne vojne jedinice«.

Ovim su bila utvrđena i neka osnovna načela vojne organizacije partizanskih snaga. Njihovom primjenom ustanak koji se razvijao u obliku partizanskog rata trebalo je da postepeno izrasta u trajan svenarodni rat do konačne pobjede. Ovakav pristup problemima vojne organizacije ukazivao je na to da tvorac ove koncepcije polazi od pretpostavke da snagama narodnooslobodilačkog pokreta predstoji duga i uporna borba.

Ovakva koncepcija razvijanja ustanka i izgrađivanja vojne organizacije počivala je na shvatanju da se težište borbe pomjera iz centara na teren, da njena osnovna okosnica i poprište postaje široko prostranstvo teritorije i, prije svega, selo. To je pred KPJ nametnulo nove probleme. Iako je ona u godinama uoči rata razradila nov koncept revolucije koji se temeljio na saznanju da su za radikalne društvene preobražaje u Jugoslaviji neposredno zainteresovani najširi slojevi naroda, što je otvorilo puteve njenog bržeg prodiranja u politički život zemlje i jačanje njenog uticaja i u masama milionskog seljaštva, ipak je ona u organizacijskom pogledu još uvijek bila preuska, sa izrazito najsnažnijim organizacijama u malobrojnoj radničkoj klasi, a zatim među inteligencijom i to prije svega među studentima. Ako izuzmemo Crnu Goru, Dalmaciju i donekle Vojvodinu, organizacije KPJ na selu bile su svuda rijetke, pri čemu je veliki broj seoskih opština bio bez ijedne njene organizacije. Može se slobodno reći da je proces organizacijskog širenja Partije na selu u godinama uoči rata, mada mnogo intenzivniji u poređenju s prethodnim periodom, bio znatno iza stvarnih političkih prilika i raspoloženja u jugoslovenskom selu. To, uostalom, najbolje potvrđuje onako brz prodor Partije na selo već u prvoj etapi narodnooslobodilačke borbe. Ali je, takođe, činjenica da njena organizovana akcija nije

pratila ili nije efikasno pratila onaj dinamični razvitak u pojedinim dijelovima zemlje poslije aprilskog rata, pa ni u vrijeme kada je pristupila pokretanju oružane borbe.

Otud poslije aprilskog rata, odnosno u periodu priprema i pogotovo poslije odluke o pokretanju oružane borbe, onako intenzivan proces organizacijskog pomjeranja Partije iz centara na teren, u sela. To je osobito podstakao stav koji je istaknut na Majskom savjetovanju KPJ, a koji je Tito u pomenutom članku u »Proleteru« posebno podvukao, upozoravajući da KPJ mora da posveti »najveću pažnju radu na selu«, imajući u vidu da je seljaštvo poslije iskustava u aprilskom ratu i pod okupacijom »skoro potpuno izgubilo povjerenje u razne buržoaske partije«, da ga je »ova kriza zbilja otrijeznila« i da ono »sâmo traži izlaz iz toga zla«. Stoga Partija mora »seljacima dati jasnu perspektivu«, ukazujući im na iskustva Sovjetskog Saveza. Takav kurs KPJ bio je najsnažnije izražen u upućivanju mnogih aktivista Partije iz gradskih centara na teren još u periodu priprema oružane borbe, pogotovo u formiranju prvih partizanskih odreda, čiji su sastav najčešće činili komunisti i klasno svjesni radnici,⁹ i u njihovom upućivanju u sela sa zadatkom da pored pokretanja oružanih akcija razvijaju intenzivan politički rad u masama seljaštva. Tamo gdje se ustanak u ljetnim mjesecima 1941. razvijao postepenije, takav sastav partizanskih odreda zadržao se duže, dok je u oblastima u kojima su prve akcije partizanskih odreda dale podsticaj za ustanički pokret masa ovaj sastav gotovo preko noći bio izmijenjen.

Ipak su se još izvjesno vrijeme zadržale iluzije u mogućnost šire oružane akcije u gradovima i ponegdje je sporo prodiralo saznanje o neophodnosti tako odlučnog zaokreta u pogledu prenošenja težišta akcije iz gradova i industrijskih centara na teren. To se negdje izražavalo u neodlučnosti da se komunisti upute čim prije u partizanske odrede, kakvih je pojava bilo u to vrijeme i u Srbiji, u kojoj je proces stvaranja odreda tekao najpravnomjernije,¹⁰ u pre-tjeranom insistiranju na sabotажama u gradovima i centrima (prvih dana u rukovodstvima Hrvatske i Slovenije)¹¹ ili u uvjerenju da

⁹ O tome opširnije: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 106—107; Ivan Križnar, *Socijalna i politička pripadnost boraca partizanskih jedinica u Gorenjskoj i Štajerskoj u 1941. godini*, Vojnoistorijski glasnik, br. 6/1946.

¹⁰ Jovan Marjanović, isto, 110—111.

¹¹ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, 28—34. Izvještaj E. Kardelja Titu od 2. avgusta 1941.

»revoluciju« treba početi masovnim dizanjem na oružje radnika u industrijskim centrima (na čemu je u početku insistirao delegat CK KPJ u Bosni i Hercegovini)¹², itd.

Iz ono malo sačuvanih dokumenata iz tog vremena vidi se da je Tito od početka odlučno insistirao na upućivanju u partizanske odrede ne samo komunista već i drugih pripadnika radničkog pokreta. To uostalom jasno proističe iz njegovog shvatanja uloge odreda o čemu je bilo riječi. Na Titovu inicijativu već je na sjednici Politbiroa 4. jula odlučeno da se formira Glavni štab NOPO Srbije i da odmah krene na teren, a odmah zatim tražio je da se iz Beograda što više komunista i radnika upućuje u partizanske odrede Šumadije i zapadne Srbije.¹³ U pismu Centralnom komitetu KP Hrvatske iz prvih dana avgusta Tito je, izražavajući zadovoljstvo sa do tada postignutim uspjesima u pokretanju oružane borbe, napominjao da ona u Hrvatskoj još zaostaje u poređenju sa Srbijom i Crnom Gorom, pa je zahtijevao odlučniju akciju za proširenje ustanka. S tim u vezi savjetovao im je da šalju u većem broju ljude iz Zagreba u partizanske odrede, a to isto ponovio je i u pismu od 17. avgusta, u kojem je, povodom izvještaja CK KP Hrvatske da neprijatelj u Zagrebu ubija sindikalno organizovane radnike, savjetovao da ih šalju u partizane, ističući da je moguće iz Zagreba uputiti nekoliko stotina radnika.¹⁴

Takav kurs je uslovio naglo pomjeranje snaga KPJ i Skoja, pa i svih organizovanih snaga revolucionarno-demokratskog pokreta iz centara na teren, u sela. »Sreća je« — isticao je Tito, iznoseći poslije rata svoja sjećanja iz ustaničke 1941. godine — »što smo se mi odmah ispočetka orijentirali na slanje ljudi van... Seljaštvo, provincija, bila je naša linija. To je bio onaj elemenat koji može da nosi dugotrajnu borbu na svojim leđima«.¹⁵ »Slanje ljudi van«, tj. formiranje takvih partizanskih odreda koji će svojim sastavom obezbijediti rukovodeću ulogu KPJ, a radničkoj klasi ulogu hegemonu u narodnooslobodilačkoj borbi, otvaralo je onaj proces prestrojavanja u društvenoj bazi koji je odlika samo istinski narodnih revolucija. Taj će se proces nastaviti ubrzanim tempom i već u jesen 1941. godine nosiće karakter gotovo totalnog pomjeranja u organizacijskoj strukturi KPJ i Skoja, odnosno njihovog organizacijskog

¹² Pero Morača, isto, 270—271.

¹³ Komandant u Glavnom štabu NOPO Srbije Sreten Žujović Crni je u svom pismu od 29. jula 1941. izvještavao Tita da iz Beograda pristižu kadrovi za partizanske odrede (ARPJ, CK KPJ 1941/17).

¹⁴ Zb. NOR, tom II, knj. 2, 34—36, 41—42.

¹⁵ Tito, *Vojna djela*, knj. 3, 57.

prilagođavanja uslovima vođenja oslobodilačkog i revolucionarnog rata. To će ujedno dovesti do krupnih promjena i u njihovoj socijalnoj strukturi, koja će se brzo približavati i postajati izraz socijalne strukture osnovnih slojeva stanovništva u Jugoslaviji.

Zbog svega toga je prirodno da je stvaranje i izgrađivanje partizanske vojne organizacije došlo u centar pažnje KPJ, postalo njen primarni zadatak. To nije mogao biti jedan u mnoštvu sektora djelatnosti KPJ, nije to mogla biti samo stvar vojnih komiteta pri njenim rukovodstvima, niti tzv. posebnog aparata vojne linije, kakvih je tendencija i pojava mjestimično bilo u početku i u nekim organizacijama KPJ. Cijela struktura vojne organizacije popunjena je najboljim partijskim aktivistima. U Glavni štab NOPOJ, koji je formiran još 27. juna 1941, ušli su članovi Politbiroa CK KPJ, a funkciju vrhovnog komandanta preuzeo je generalni sekretar Partije Tito. U nacionalne i pokrajinske štabove i u štabove partizanskih odreda ušli su najodgovorniji rukovodioci iz centralnih, odnosno pokrajinskih i lokalnih rukovodstava Partije. Da bi se obezbijedio što sposobniji kadar vojnih rukovodilaca, prvenstveno komandanata partizanskih odreda, još u vrijeme priprema organizovana je akcija vraćanja u zemlju jugoslovenskih komunista-boraca interbrigada u španskom građanskom ratu koji su se nalazili u logorima u okupiranoj Francuskoj, odnosno na radu u Njemačkoj. Tako se već u početku oružane borbe na komandnim položajima u partizanskim odredima širom zemlje našlo više desetina iskusnih boraca. U pismu Centralnom komitetu KP Hrvatske od 4. septembra 1941. Tito je izrazio zadovoljstvo zbog uspješno vođene akcije vraćanja u zemlju bivših španskih dobrovoljaca i tražio da se ona i dalje nastavi.¹⁶ Iz više njegovih pisama iz ovog vremena vidi se da je lično, na temelju uvida u probleme vojnih kadrova, uticao na raspoređivanje pojedinaca i grupa bivših španskih boraca u razne dijelove zemlje.

Sačuvana dokumenta iz početne etape borbe svjedoče o Titovoj odlučnosti da se realizuje usvojena koncepcija razvijanja oružanog ustanka i izgrađivanja partizanske vojne organizacije. Iako je isticao značaj i uspjehe prvih partizanskih akcija, nije propuštao da upozori na njihov osnovni smisao — na mobilizaciju što širih slojeva naroda u oružanu borbu, na razgaranje ustaničkog pokreta. U uputstvu o partizanskim odredima, koje smo već analizirali, Tito je konstatovao da je »dosadašnje iskustvo partizanskih borbi pokazalo da se zanemarivalo pitanje općenarodnog ustanka« i zahtijevao da se taj nedostatak čim prije otkloni, »jer, u protivnom, mogu biti partizani izo-

¹⁶ Zb. NOR, tom II, knj. 2, 56.

lovani od masa, koje su spremne da se bore za svoju pravednu stvar«. Upravo tada, prvih dana avgusta 1941, Tito je pisao da u Srbiji partizanske akcije »traju već duže vremena«, ali da se do sada »premalom radilo« na izrastanju tih akcija u narodni ustanak. Pošto je to isto konstatovao i za Hrvatsku, on je i ovdje podvukao da se »partizanske borbe moraju uporno pretvarati u opšti narodni ustanak svih naroda Jugoslavije«. U isto vrijeme, pošto je informisan da u dosta oblasti u zemlji na teror i zločine okupatora i njihovih domaćih slugu mase seljaka bježe u šume i laćaju se oružja, Tito je sugerirao da partizanski štabovi prihvate i organizuju pobunjene mase, da »učvrste naše jedinice i izrade konkretne planove borbe i drugih akcija«. ¹⁷

Ubrzo poslije stvaranja partizanskih odreda i njihovih prvih akcija kod Tita se javlja ideja o stvaranju slobodnih teritorija koordiniranom akcijom više partizanskih odreda, s ciljem da se takve teritorije odmah organizuju kao uporišta za dalje vođenje rata i postavljanje društveno-političkih osnova narodnooslobodilačkog pokreta. Takvu ideju prenio je Glavnom štabu partizanskih odreda Srbije još 26. jula, a već narednih dana prihvaćena je odluka i razrađen plan stvaranja prve takve teritorije u zapadnoj Srbiji, pri čemu se, pored prednosti koje su proizilazile iz razvijenosti partizanskih odreda u ovoj oblasti, isticala i mogućnost neposrednog povezivanja s partizanskim snagama u Bosni i Crnoj Gori. ¹⁸ Ova Titova inicijativa imala je dalekosežan značaj, jer je neposredno vodila stvaranju »Užičke Republike«, koja je po svojim dometima imala prelomno značenje u razvitku oslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji u 1941. godini.

Polazeći od uspjeha u stvaranju partizanskih odreda, u pokretanju oružane borbe, koja je u znatnom dijelu zemlje već primila osnovne karakteristike šireg ustaničkog pokreta, Tito već u avgustu 1941. pokreće pitanja daljeg razvijanja vojne organizacije. U pismu rukovodstvu Hrvatske od 17. avgusta on ističe da se iz izvještaja vidi da je ustanak u nekim oblastima Hrvatske već dosta širok, ali da njegove snage nisu dovoljno povezane i da nedostaje koordinacija u njihovim dejstvima. On zbog toga zahtijeva da se sve te snage što prije organizuju i centralizuju pod komandom Glavnog štaba NOPO Hrvatske, koji treba da stvara »jake partizanske formacije« i da organizuje više štabova međusobno dobro povezanih. U sljedećem pismu od 4. septembra Tito saopštava odluku rukovodećeg cen-

¹⁷ Isto, knj. 1, 14, 16—17.

¹⁸ Pero Morača, isto, 179.

tra CK KPJ u Beogradu, prihvaćenu 31. avgusta, da se »sazove vijećanje u Glavnom štabu NOPOJ« na kojem će biti analiziran tadašnji razvitak oružane borbe i riješeni problemi vojne organizacije i daljeg vođenja rata. U pismu delegatu CK KPJ u Bosni i Hercegovini Svetozaru Vukmanoviću Tempu od 9. septembra, Tito podrobnije navodi ciljeve ovog savjetovanja: tu će se razraditi »opšti plan operacija«, riješiti iskrsla pitanja kompetencije pojedinih nacionalnih i pokrajinskih štabova i utvrditi struktura vojnih formacija u novim uslovima sve uspješnijeg širenja ustanka.¹⁹

Iako naša istorijska nauka, osobito u novije vrijeme, nastoji da analizira i vjerno ocrtta svu složenost uslova ove početne etape narodnooslobodilačkog rata i da otkrije sve one objektivne i subjektivne faktore koji su djelovali u tim uslovima, ostalo je da se tu još dosta učini. Što se tiče oblasti vojnog djela, sačuvana dokumenta upućuju na zaključak da su uzroci mnogih teškoća i problema bili, prije svega, u objektivnoj složenosti da se realizuje koncepcija razvijanja oružanog ustanka u obliku partizanskog rata. Otud nije slučajno da nas naučna analiza pojava nesnalaženja i lutanja u realizaciji ove koncepcije u praksi navodi na to da veoma često objektiviziramo takve pojave i da ne prihvatimo sve one prekore i kritike koje su u samom toku zbivanja upućivane na adresu pojedinih partijskih ili vojnih rukovodstava i komandi. Primjera radi pomenućemo cirkular PK KPJ za Srbiju od 20. jula 1941. godine. Nisu prošle ni dvije nedjelje od prenošenja direktiva o pokretanju oružanih akcija, a Pokrajinski komitet je našao za potrebno da uputi veoma oštru kritiku na adresu mnogih rukovodstava, pa i cjelokupne pokrajinske organizacije. Iako je već tada u akciji desetak partizanskih odreda na tlu Srbije, u pismu se konstatuje »da je sve ono što smo do sada učinili ispod svake kritike«, a svaka sumnja u mogućnost uspješne borbe, svaka rezerva u pogledu akcija (koje izazivaju okupatorski teror i represalije) proglašena je »kukavičlukom i paničkom«.²⁰ U pomenutim pismima Titu S. Žujović je izvještavao o više negativnih pojava u praksi stvaranja partizanskih odreda: u jednom slučaju su shvatili da je riječ o stvaranju borbenih desetina čiji će borci biti kod svojih kuća, u drugom je došlo do raspuštanja već formiranih odreda i četa, bilo zbog toga što se smatralo da su prerano formirani, bilo zbog toga što su ih napale jače njemačke snage, a bilo je i slučajeva da je mobilisana masa od više stotina ljudi ostala više dana neaktivna, jer rukovodstvo nije umjelo da usmjeri njenu

¹⁹ Zb. NOR, tom II, knj. 2, 41—42, 53—58, 59—63.

²⁰ Isto, tom I, knj. 2, 29—33.

akciju, pa je došlo do demoralizacije i osipanja. Štabovi nekih odreda su u svojim prvim izvještajima postavljali pitanje kako da krenu u oružanu borbu, jer su suviše slabi da okupatoru nanesu krupnije udarce i da u isto vrijeme spriječe njegov teror i represalije.

Sve te i slične pojave bile su najvećim dijelom izraz logične krize početka. Mladim ljudima, kakvi su bili tadašnji rukovodeći kadrovi KPJ, koji su se prvi put sreli sa složenim problemima o kojima gotovo ništa nisu znali, teško je bilo tako brzo naći najbolja rješenja i efikasno ih sprovoditi. Od njih se nije tražilo da mobilizuju komuniste, da s njima pođu u šume, da tamo stvore ilegalna skrovišta iz kojih će povremeno izvoditi sabotaže i gerilske akcije. Oni su imali zadatak da budu u narodu, da svoje baze stvaraju u naseljima i da svojim oružanim akcijama i političkim radom pokreću najšire narodne slojeve u oružanu oslobodilačku borbu. I to sve u uslovima kada su okupacione sile raspolagale desetinama divizija raspoređenim po garnizonima u svim većim mjestima i sa veoma razgranatim mehanizmom organa okupacione i kvislinške vlasti, koji je bio tako postavljen da beskrupulozno, silom i terorom, obezbijedi mir u okupiranoj zemlji.

U tome su prvenstveno bili izvori onih dilema koje su se javljale u sprovođenju koncepcija razvijanja ustanka u obliku partizanskog rata. Tamo gdje su uslovi bili složeniji ove dileme su se izražavale u tendenciji da se najprije težište usmjeri na izvođenje sabotaža i diverzija i na masovne političke antiokupatorske akcije, odnosno da se prihvati princip »gerile«, tj. malih partizanskih odreda koji će dejstvovati iz skrovitih skloništa i u osloncu na mrežu povjerenika, a tamo gdje su uslovi za razgaranje ustanka povoljniji u sklonosti da se etapa partizanske borbe »preskoči«, da se odmah ide na »odlučnu bitku«, na konačno oslobođenje i obezbjeđenje, primjenom taktike frontalne borbe, ostvarenih pobjeda. Na taj način je u praksi ona prividna protivrječnost između partizanskog rata (kao oblika borbe za koji se opredjeljuje slabiji) i ustanka (do kojeg obično dolazi na osnovu procjene o mogućnosti nametanja odsudne bitke) dobila stvarnu sadržinu.

Ako izuzmemo shvatanja o dvije etape borbe, s tim da u prvoj bude težište na sabotažama, a u drugoj na partizanskom ratu, koja su, prema izvještaju E. Kardelja Titu od 2. avgusta, u početku bila prisutna u rukovodstvima u Hrvatskoj i Sloveniji, da bi zatim odmah bila prevaziđena, prva tendencija gotovo nigdje nije bila polazna osnova u tretiranju problema taktike borbe, odnosno svuda je takvo shvatanje bilo odbačeno. Postepenost u razvijanju partizanske borbe,

pa i činjenica da je duže vremena u pojedinim krajevima nije bilo ili je njeno razvijanje za kraće ili duže vrijeme bilo osujećeno okupatorskom kontraakcijom, nije bila posljedica odstupanja od koncepcije partizanskog rata kao oblika razvijanja ustanka, već posljedica objektivnih, prvenstveno političkih uslova. Jedino će takva shvatanja ponovo za izvjesno vrijeme preovladati u PK KPJ za Makedoniju krajem 1941. godine, pod uticajem političke linije rukovodstva Bugarske radničke partije, u kojoj je partizanska borba u obliku aktivnosti »komitskih družina« prihvaćena kao pomoćni oblik antifašističke borbe.

Efikasno suzbijanje takve tendencije obezbijedili su stavovi i odluke CK KPJ, i pogotovo Titova jasna razrada koncepcije partizanske borbe, o čemu je bilo riječi, a zatim i njegovo već izloženo konstantno insistiranje na sprovođenju te koncepcije.

Druga tendencija, međutim, bila je snažnije izražena. Nju su podsticali razni faktori — od opšteg kursa KPJ na ustanak do odlučnosti ustaničkih masa da ono što je osvojeno u prvom naletu očuvaju i odbrane. U praksi jugoslovenskog ustanka najснаžnije je bila izražena u 13-julskom ustanku u Crnoj Gori. U atmosferi oseke ustanka na pokrajinskom savjetovanju KPJ za Crnu Goru, 8. avgusta 1941, usvojena je rezolucija u kojoj se konstatuje da se u pripremanju i pokretanju oružane borbe odstupilo od direktiva CK KPJ o gerilskim akcijama, da su ove akcije »u izvjesnim mjestima dobile karakter oružanog ustanka«, koji je doživio oseku, pa je otud slijedio zaključak da »u datim uslovima gerila može dati mnogo bolje rezultate nego oružani ustanak«.²¹ Očevidno se radilo o pojavi suprotstavljanja partizanske borbe ustanku, odnosno o odstupanju od koncepcije razvijanja ustanka u obliku partizanske borbe i organizacije. Međutim, ovdje nikako nije riječ o odstupanju koje je bilo rezultat svjesnog odbacivanja pomenute koncepcije. Radilo se o nedovoljnom poznavanju te koncepcije, a zatim i o iluzijama, nastalim pod uticajem onako velikih uspjeha ustanka, da je pobjeda na dohvat ruke. Zbog toga ni pokrajinsko savjetovanje KPJ nije ovaj složeni problem odnosa partizanskog rata i ustanka razmrsilo, pa će dilema »gerilske akcije« ili ustanak ostati i dalje prisutna i dovesti do novih teškoća u kasnijoj praksi.

Sticajem okolnosti desilo se da je Tito ostao bez veza s rukovodstvom u Crnoj Gori počev od jula, tj. od odlaska delegata CK KPJ u Crnu Goru. Stoga je njegova kritika pomenutih shvatanja uslijedila

²¹ Isto, tom III, knj. 4, 12—31.

sa dosta zakašnjenja, a zasnivala se prvenstveno na materijalima pomenutog pokrajinskog partijskog savjetovanja koje je u međuvremenu primio. U pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru od 22. oktobra 1941. Tito je istakao da slabosti 13-julskog ustanka nisu bile u tome što je do njega došlo prerano, niti u tome što je bio prihvaćen kurs od ustanak, već u tome što je došlo do razdvajanja partizanske borbe od ustanka, umjesto da je prihvaćen stav o prerastanju partizanske borbe u ustanak. Nasuprot tome, oni su stvarali »nekakve vojske i frontove«, pa su, adekvatno tome, prihvatili frontalni način ratovanja, što ih je prisililo na frontalno povlačenje u sudaru s mnogo jačim okupatorskim snagama.²² Podrobniju analizu ovih slabosti dali su Tito i E. Kardelj u pismu Pokrajinskom komitetu od 10. novembra 1941, motivišući potrebu za tim strahom da se »julske greške« ne ponove, s obzirom na to da rukovodstvo u Crnoj Gori i dalje pitanju pokretanja ustanka prilazi »urotnički«, da je i samo opterećeno iluzijom u mogućnost brze pobjede, umjesto da narodu otvara perspektivu duge i teške borbe.

Sa stanovišta naše teme ovo pismo je interesantno prije svega zbog toga što je u njemu u sažetom obliku najpotpunije formulisana koncepcija razvijanja ustanka u obliku partizanskog rata. Polazeći od toga da je pokrajinsko savjetovanje KPJ u Crnoj Gori od 8. avgusta svojom ocjenom da je bilo pogrešno ići na ustanak, već da je trebalo voditi gerilski (partizanski) rat, suprotstavilo partizanski rat ustanku, u pismu se ističe da je »u našim uslovima partizanski rat forma ustanka«, da između partizanskog rata i ustanka nema suprotnosti, da se u trenutku plime mogu postići i krupne pobjede, ali ih nije moguće trajno osigurati. Zbog toga je takođe »pogrešno i suprotstavljavanje krupnih akcija, narodnih ustanaka, sitnim akcijama«, jer ove »u partizanskom ratu vode krupnim, jer one postepeno mobiliziraju sve veće mase«, »uče ljude ratovanju«, što je garancija »da se partizanski odredi neće raspasti u slučaju ako »krupna akcija« ne uspe«. »Urotničkom shvatanju ustanka« treba suprotstaviti »shvatanje narodnog ustanka kao jednog trajnog partizanskog rata«.²³

»Dublja analiza 13-julskog ustanka, a još više ustanaka u svim drugim oblastima Jugoslavije do kojih je došlo u ljeto 1941. godine, pokazuje da su pomenuta odstupanja prevashodno usloveli neki objektivni faktori. Masovni narodni ustanci u znatnom dijelu Bosne i Hercegovine, Like, Korduna i Banije u periodu jul-avgust 1941. godine bili su rezultat, s jedne strane, priprema za oružanu borbu koje

²² Isto, knj. 1, 69.

²³ Isto, 227—229.

je sprovodila KPJ i oružanih akcija partizanskih odreda i, s druge strane, odlučnosti masa srpskog stanovništva da prihvate ovu borbenu inicijativu KPJ, jer su u tome vidjele jedini spas od ustaškog uništavanja. Te su mase prve uspjehe ustanka izražene u protjerivanju ustaških formacija i oslobođenju svojih krajeva doživjele kao spas od uništavanja, pa su zbog toga u obezbjeđenju onoga što su ustankom ostvarile vidjele i jedinu alternativu. Tu su uzroci spontane pojave onih ustaničkih frontova na granicama oslobođenih teritorija u svim ustaničkim žarištima u julu i avgustu 1941. godine. Ostvarena sloboda je u ustaničkim masama još više pojačavala iluzije u skorbu pobjedu, koje uvijek prate prve ustaničke juriše i predstavljaju značajan faktor moralne snage ustanika. Ustanici se nikako nisu tako brzo mogli da pomire s činjenicom o prolaznosti ostvarenih uspjeha, s tim da oni ne znače trajnu bezbjednost njihovih porodica i imetka pred ustaškim zločinima, niti su bili spremni da bez kolebanja prihvate mukotrpn i dugotrajan put partizanske borbe. To su bili faktori koji su u vrijeme prvih operacija nadmoćnih okupatorskih i kvislinških trupa, koje su pobuđivale sumnje u mogućnost očuvanja oslobođenih teritorija, olakšali prodor u ustaničke mase onim snagama koje su pružale makar i sasvim maglovite mogućnosti da se nađe neki povoljniji izlaz. Ponegdje su to bile okupatorske garancije (poznata talijanska politika »zaštite« srpskog stanovništva od ustaškog uništavanja), a mjestimično čak i ustaška politika »smirivanja«, a svuda propaganda velikosrpskih snaga »o odlaganju borbe za povoljnije uslove«.

Dublja analiza bi, takođe, zahtijevala i izvjesno objektiviziranje sklonosti vodećih snaga i, konkretnije, rukovodstava ustanka da prihvate taj ustanički talas i da učvrste njegove prve uspjehe. Često se nije radilo o subjektivnom uvjerenju u trajnost postignutih uspjeha već o težnji da se ti uspjesi iskoriste za dalje razvijanje ustanka. Uostalom, vidjeli smo da je Tito već u drugoj polovini jula dao inicijativu za stvaranje oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji koju treba organizovati kao bazu za vođenje rata. Tek je zapravo iskustvo prvih oslobođenih teritorija ukazalo na neslućene mogućnosti koje one pružaju za oživotvorenje koncepcije trajnog partizanskog rata. Svaka od njih organizovana u vojnom i političkom pogledu ubrzo je primala kvalitete nove državne organizacije koju stvara naoružani narod u interesu svog konačnog nacionalnog i socijalnog oslobođenja. Iskustvo je, takođe, pokazalo da se jednom oslobođena i organizovana teritorija nije olako napuštala. Ne samo radi toga što je pružala izvanredne mogućnosti za vođenje rata i za sprovođenje njegovih društveno-političkih ciljeva već i zbog drugih razloga. Jedan od njih

je nastojanje da se zaštite mase stanovništva od divljih okupatorskih represalija, zatim da se stvori potrebno vrijeme za zbrinjavanje ranjenika, evakuaciju magazina itd.

Ubrzo se pokazalo da formula »razvijanje ustanka u obliku partizanskog rata« mora dobiti potpuniji sadržaj. U uslovima kakvi su bili u Jugoslaviji u 1941. godini ta je formula izražavala tendenciju za što potpunijom mobilizacijom svih ljudskih i materijalnih potencijala naroda u borbu protiv okupatora i kvislinga. Međutim, brzo je postalo očevidno da se radi o jednoj dugotrajnoj iscrpljujućoj borbi, čiji se kraj nije mogao tada ni sagledati. To je nametalo potrebu izgrađivanja čvrste i najadekvatnije vojne i političke organizacije. Što se tiče oblasti vojnog djela, koju ovdje razmatramo, ta je organizacija morala biti postepeno postavljena tako da omogućí vođenje dugog rata u uslovima neuporedive nadmoćnosti protivnika. Drugim riječima, što su oružana dejstva partizanskih odreda više primala karakter borbenog pokreta masa, tj. što su više primala razmjere ustanka, sve se više nametala potreba izrastanja toga ustanka u trajan, permanentni rat. Prvi uslov za to bilo je izgrađivanje odgovarajuće oružane sile, koja bi postepeno dobila sve atribute jedne jedinstvene, organizovane armije.

Vidjeli smo da su neki Titovi stavovi i uputstva već od početka imali za svrhu postavljanje osnova takvoj oružanoj sili. Prvi prelo-man korak u tom pravcu značile su odluke savjetovanja predstavnika nacionalnih i pokrajinskih štabova u Glavnom štabu NOPOJ koje je na inicijativu Tita održano u Stolicama 26. septembra 1941. godine.

U članku povodom ovog savjetovanja koji je objavljen u »Bil-tenu« Vrhovnog štaba NOPOJ, br. 7 i 8 od 1. oktobra 1941, Tito je istakao da je potrebu za održavanjem takvog savjetovanja nametnuo »veliki brojčani porast narodnooslobodilačkog partizanskog pokreta, koji u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, na Kordunu, Lici itd. sve više prerasta u opći narodni ustanak«. Rezultati toga ogledaju se, pisao je Tito, u velikim uspjesima koje su postigli partizanski odredi u borbama, u prostranim oslobođenim teritorijama, u uspješnim napadima na okupatorske i kvislinške garnizone po gradovima. Da bi se osigurao dalji uspješan razvoj oružane borbe, da bi se omogućilo izvođenje krupnijih operacija, neophodno je čvršće međusobno povezati partizanske odrede i ojačati njihovu unutrašnju organizaciju. To je bila polazna osnova za formiranje već dobro poznatih odluka o stvaranju četa i bataljona u sastavu partizanskih odreda, o formiranju komandi i štabova, o objedinjavanju i koordi-

naciji njihovih dejstava od strane nacionalnih i pokrajinskih štabova na temelju usvojenih planova operacija. U isto vrijeme, Tito je u pomenutom članku istakao da je na savjetovanju uočeno da osnovni zadatak prve etape — šira mobilizacija masa u oružanu borbu — još nije svuda bio uspješno riješen, pri čemu je posebno bilo riječi o razvitku u Hrvatskoj i Sloveniji.²⁴ I na ovom savjetovanju, kao i ranije, Tito je odlučno insistirao na tome da se ovo zaostajanje čim prije otkloni, da se na višem stepenu razvitka oružane borbe i oružanih snaga postigne ravnomjernost i jednoobraznost u cijeloj zemlji. Samo je to moglo biti garancija da će se iz partizanske borbe i oružanih ustanaka razviti trajan i permanentan narodnooslobodilački rat koji će pokrenuti sve ljudske i materijalne potencijale naroda i osigurati konačnu pobjedu.

Napori da se obezbijedi izrastanje jedinstvene i organizovane oružane sile iz ustaničkih formacija koje su nastajale u procesu širenja oružane borbe izraženi su i u naredbi Vrhovnog komandanta koja je objavljena u istom broju »Biltena«, a koja sadrži dio odluka utvrđenih na pomenutom savjetovanju. Njome su bili propisani: amblem za borce partizanske vojske, zastava i pozdrav.²⁵

Sprovedenjem odluka savjetovanja u Stolicama u sljedećim mjesecima, partizanske snage, koje je u početku karakterisala razdrobljenost i nepovezanost mnogobrojnih odreda, primale su postepeno neke osnovne odlike jedinstvene i organizovane armije. Svuda gdje je oružana borba imala šire razmjere vojne formacije bile su organizovane u čete, bataljone i odrede. Kao najkrupnije jedinice partizanski odredi imali su u svom sastavu prosječno od 1.000 do 2.000 pa i više boraca, a već su se u praksi, u izvođenju zamašnjih borbenih dejstava, javljale i grupe odreda sa privremenim operativnim štabovima. Zalaganjem štabova i komandi ustaljivali su se u jedinicama odgovarajući odnosi karakteristični za narodne revolucionarne armije. U tome su prvorazrednu ulogu imale organizacije KPJ i Skoja koje su, po uputstvima Tita i CK KPJ, osnivane baš u ovom periodu u svim jedinicama. One su bile kičma moralno-političkog jedinstva tih jedinica koje se izgrađivalo na istim onim osnovama na kojima je počivalo jedinstvo i snaga same Partije i Skoja.

Ovaj viši stepen vojne organizacije koja se radala u procesu izrastanja partizanskih akcija u ustanak, javlja se u svim ustaničkim oblastima Jugoslavije u jesen 1941. godine. Najviši domet dostigla je u »Užičkoj Republici«. Na teritoriji koju je ona obuhvatala (za-

²⁴ Isto, tom II, knj. 1. 71—74.

²⁵ Isto, 80—81.

padna Srbija, Šumadija, Pomoravlje) sve partizanske snage bile su formirane u 12 odreda sa ukupno oko 15.000 naoružanih boraca. U to vrijeme brojne ustaničke snage u Crnoj Gori formirane su u šest partizanskih odreda, u istočnoj Bosni takođe u šest, u Bosanskoj krajini u četiri partizanska odreda itd.

Uparedo sa izgrađivanjem oružanih snaga tekao je i proces organizovanja oslobođenih teritorija. Po oslobođenim selima i gradovima formirani su kao organi borbe i vlasti narodnooslobodilački odbori, odbori Narodnooslobodilačkog fronta, antifašističke organizacije omladine i žena. Usmjeravanjem aktivnosti ovih organizovanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta prvenstveno sa stanovišta podmirivanja svih potreba oružanih snaga, oslobođene teritorije ubrzo su se razvile u snažne baze za vođenje rata.

Organizovanom i smišljenom akcijom na izgrađivanju vojne i političke organizacije ustanka postignuti su, s obzirom na stvarne odnose snaga i druge uslove kakvi su bili u 1941. godini, zaista zadivljujući rezultati. Teritorija Jugoslavije je u jesen te godine bila prošarana prostranim oslobođenim područjima. Najveća su bila ona u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, zatim u Crnoj Gori, pa onda u svim oblastima Bosne i Hercegovine i u centralnom dijelu Hrvatske, a u proljeće 1942. i u znatnom dijelu Slovenije (u Notranjskoj i Dolenjskoj). Okupacioni sistem bio je ozbiljno načet. U pomenutim područjima koncentracijom krupnijih snaga u većim gradovima i duž komunikacija, okupacione trupe ulagale su krajnje napore da očuvaju najznačajnije pozicije.

Stvoreno stanje na tlu Jugoslavije bilo je rezultat plime ustanka, ali nikako i stvarnog odnosa snaga. Okupacione sile bile su iznenađene ustankom i trebalo im je vremena da konsoliduju svoje i kvislinške snage, koje su bile i brojno i tehnički neuporedivo nadmoćnije od partizanskih snaga. Tamo gdje ih je trenutno nedostajalo moguće ih je bilo pojačati iz još netaknutih rezervi. Osnovno je da su okupacione sile, s obzirom na opšti odnos snaga u okvirima svjetskog rata, bile sposobne da prihvate nametnuti rat u Jugoslaviji i da ne samo brane najznačajnije pozicije, već i da preotimaju inicijativu i nameću svoju volju oružanim snagama narodnooslobodilačkog pokreta.

U takvoj opštoj stratezijskoj situaciji plima ustanka nije mogla biti pojava trajnog karaktera. Jednom oslobođene teritorije nije bilo moguće održati u slučaju ofanziva koncentrisanih okupacionih trupa. Štaviše, orijentacija da se one odbrane, što se kao po pravilu svuda pokušavalo, nije vodila samo njihovoj reokupaciji, već i raz-

bijanju organizacije partizanskih snaga koja je bila izgrađena na teritorijalnom principu. Tada se u praksi jasno pokazalo da je oslobođena teritorija bila osnovni činilac i nastanka i egzistencije krupnih partizanskih odreda koji su se javili kao rezultat plime ustanka. Po oslobođenim selima i gradovima ljudi su, poneseni uspjesima oružane borbe, stupali u čete i bataljone koji su se u njihovoj svijesti javljali kao garancija izvojevanje slobode. Otud je logično da je gubitak slobodne teritorije njima zamračivao perspektivu, a divlji teror i represalije okupatora, koje su bile bitni sastavni dio njegovog metoda borbe protiv ustanka, podsticali osipanje i demoralizaciju.

Tek su ofanzive okupacionih snaga, koje su se ređale jedna za drugom, počev od ljeta 1941. godine, pokazale da pojava suprotstavljanja partizanskog rata ustanku, malih akcija krupnim akcijama, nije morala biti rezultat svjesnog odstupanja od usvojene koncepcije razvijanja i vođenja oružane borbe, već i nečeg što je bilo objektivno uslovljeno, što nije zavisilo samo od svjesne akcije vodećih snaga. Nije se radilo samo o tome da seljačke ustaničke mase nisu vidjele izlaza iz takve situacije. Njega nisu mogle da nađu ni rukovodeće snage, a da pri tome pokret i njegovu oružanu silu obezbijede od potresa i oseka, pa i dubljih kriza.

Zapravo, situacija nastala okupatorskim ofanzivama na pojedina ustanička žarišta podsjećala je u mnogo čemu na oseke pa i poraze mnogih ustanaka u novijoj historiji, koji su se razvijali u obliku partizanskog rata. Nema potrebe da se ovdje pozivamo na iskustvo ratovanja Španaca protiv Napoleona, koje se smatra klasičnim obrascem partizanskog rata, pa ni na iskustva evropske 1848. ili na burski rat. Sjetimo se toka i rezultata ustanka u Bosanskoj krajini iz vremena 1875—1878. ili topličkog ustanka iz 1917. godine. I u jednom i u drugom slučaju oružane borbe ubrzo su primile razmjere ustanka koji je odnio krupne pobjede i stvorio znatnu oslobođenu teritoriju. Međutim, u pokušaju da tu teritoriju odbrane u vrijeme ofanzive koncentrisanih snaga osvajača, oružane snage ustanka pretrpjele su neuspjeh koji je doveo do osipanja, demoralizacije i, konačno, poraza.

U opštim uslovima drugog svjetskog rata kakvi su bili u ljeto i jesen 1941. godine, okupacione sile bile su u mogućnosti da brzo i efikasno ispolje svoje neuporedivo brojno i tehničko preimućstvo nad snagama ustanka na svakom pojedinačno uzetom ustaničkom žarištu na jugoslovenskom prostoru. Pokušaj da se njihove koncentrisane trupe zaustave na granici oslobođene teritorije neminovno je

vodio neuspjehu i one su u svakom pojedinom slučaju, kombinacijom dejstava pješadijskih i tenkovskih snaga, podržanih artiljerijom i avijacijom, uspijevale da u relativno kratkom vremenu reokupiraju takve teritorije. Pri tome, kako je iskustvo pokazalo, uzroci oseka, pa i kriza koje su nastupale u ustaničkim redovima u toku okupatorskih ofanziva, nisu bili samo u neuporedivoj nadmoćnosti okupacionih trupa. Baš je u toku tih prvih većih ofanziva okupatorskih trupa svuda došlo do razbijanja ostvarenog jedinstva naroda u ustanku. Tada su se stvarali povoljni uslovi za odlučnu akciju onih unutrašnjih društveno-političkih snaga koje su, uplašene borbenom i revolucionarnom orijentacijom naoružanog naroda, istupale s koncepcijom »odlaganja borbe za povoljnije uslove« iza koje su se krila nastojanja da se mase održe pod kontrolom snaga starog poretka, da se parališu njihove revolucionarne energije i da se na taj način osigura obnova starog društveno-političkog sistema poslije rata. Tu su bili oni duboki uzroci diferenciranja unutar ustaničkih masa, čiji je jedan dio prihvatao kao realniju koncepciju »odlaganja borbe za povoljnije uslove«, što je stvaralo povoljne uslove za formiranje kontrarevolucionarnog tabora koji je pokušao da oslobodilačku borbu skrene u vode građanskog rata. Bilo je i drugih faktora koji su uticali na razbijanje jedinstva ustaničkih masa. U Hercegovini, Bosanskoj krajini i Lici bila je to talijanska politika »zaštite srpskog stanovništva od ustaškog uništavanja«, koja je paralisala borbeno raspoloženje onog dijela ustanika koji su se latili oružja da bi se suprotstavili ustaškoj akciji čišćenja srpskog stanovništva na teritoriji kvislinške NDH. Tako je stvoreno povoljno tle za akciju srpskih nacionalističkih snaga i pojavu prvih četničkih formacija i njihovih uporišta.

Analiza toka svake od tih prvih ofanziva na jedno za drugim ustaničko žarište — od ljetne ofanzive u Crnoj Gori, zatim u Hercegovini, Lici, Bos. krajini i Srbiji itd., pa sve do ofanzive u Sloveniji u 1942. godini, pokazuje da nije bilo moguće obezbijediti organizovano povlačenje ustaničkih snaga, tako da ono ne izazove duboke potrebe, snaže oseke, rastrojavanje partizanskih snaga, kolebanje i pojave demoralizacije u narodu. Prelaz od »krupnih akcija« na »sitne akcije«, od ustaničkih borbi na gerilu nije bilo moguće izvesti a da pri tome ne dođe do potresa koji su redovno primali zabrinjavajuće razmjere i dovodili u pitanje mogućnost realizacije koncepcije razgaranja trajnog, permanentnog rata.

Teritorijalna organizacija partizanskih snaga, nastala u početnoj etapi plime ustanka, prije nego što se do kraja formirala fizionomija tog novog ratišta, tj. prije nego što su se okupacione sile

pribrale i preduzele mjere na liniji najefikasnijeg korišćenja vlastitih preimućstava, ubrzo je pokazala i neka svoja veoma ranjiva mjesta. Ona je bila rezultat početnih uspješnih akcija partizanskih odreda. Svojim uspjesima odredi su podstakli borbeno raspoloženje naroda, koji se u procesu širenja oslobođenih teritorija laćao oružja, svrstavao se u svoje, lokalne čete, koje su novim pobjedama podgrijavale iluzije u skorju pobjedu. Te su formacije po načinu nastanka, po karakteru svoje unutrašnje organizacije i po načinu snabdijevanja, po metodu borbenih dejstava i po shvatanju boraćke mase bile ćvrsto vezane za teritoriju na kojoj su nastale. U njima je prevladivao mentalitet seljaćkih masa, njihova iskonska vezanost za svoju porodicu i svoj kraj, njihova sklonost kolebanju u slućaju prvih neuspjeha i krupnijih teškoća.

Tito je u Srbiji neposredno iskusio nedoraslost i nepodobnost takve vojne organizacije za pariranje okupatorske ofanzive. U svojim osvrtima na tadašnju situaciju u Srbiji on je jednom prilikom istakao da je iskustvo iz tih borbi »najjasnije i najbitnije pokazalo da mi ne moćemo izvesti uspješne operacije većih razmjera sa združenim partizanskim odredima i bataljonima«,²⁶ odnosno pokazalo je »da se mora preći na stvaranje pravih vojnih jedinica, sposobnih da napuste svoju teritoriju i da ratuju gdje je potrebno i gdje god im se naredi«. ²⁷

Iz ovih Titovih misli proizilazi da on u Ućicu u vrijeme kada je njemaćka komanda već u praksi pokazala svoje prave namjere (još krajem septembra poćela je ofanziva njemaćkih trupa u Maćvi, u kojoj su se za kratko vrijeme ispoljile sve negativne strane borbi u tim uslovima za ustanak i njegove oružane snage) nije traćio izlaz u prostoju primjeni principa svođenja »krupnih akcija«, ustanka na »sitne akcije«, gerilu. Ima još jedan podatak koji na to ukazuje. Prvih dana oktobra, kada je već primio izvještaje o nepovoljnim rezultatima borbi u Maćvi, Tito je traćio od Glavnog štaba NOPO Crne Gore da u Ućice uputi oko 2.500—3.000 crnogorskih partizana, pa je taj zahtjev ponovio u pismu ovom štabu od 22. oktobra, podvlaćeći da »od borbe na ovoj teritoriji zavisi i uspješna borba u Crnoj Gori«. ²⁸

Oćevidno je da Tito nije vidio izlaz u dekoncentraciji partizanskih snaga i njihovom vraćanju na sitne, gerilske akcije. Tadašnji partizanski odredi u zapadnoj Srbiji i Šumadiji bili su isuviše glo-

²⁶ Tito, Govori i ćlanci, Zagreb, 1959, knj. VI, 304.

²⁷ Isto, knj. III, 357.

²⁸ Zb. NOR, tom III, knj. 1, 69.

mazni da bi mogli da primjenjuju princip »iščezavanja« pred koncentrisanim njemačkim trupama i vođenja tipičnih partizanskih akcija. Njihova teritorijalna organizacija, njihova vezanost u svakom pogledu za teritoriju onemogućavala je primjenu krupnijih manevara radi prenošenja borbenih dejstava u druge oblasti gdje su vladali uobičajeni odnosi snaga koji su pogodovali razgaranju partizanske ofanzive.

Uostalom, prelaz od »krupne akcije« ustanka na »sitne«, gerilske akcije, nikako nije bio metod koji bi išao u prilog realizaciji koncepcije izrastanja partizanske akcije u ustanak i ovog u trajan, permanentni rat s dalekosežnim ciljevima. Stara je partizanska mudrost da partizani »iščeznu« uvijek kada im nadmoćniji protivnik pokuša nametnuti odsudnu bitku. To prosto načelo uvijek je primjenjivano u praksi partizanskih snaga koje djeluju kao pomoćne snage u pozadini napadačke armije ispred koje se nalaze glavne snage armije branioca. U takvim uslovima ni organizovana dekoncentracija partizanskih jedinica, pa ni smanjivanje njihovog sastava sve do raspuštanja ili razbijanja na male grupe koje će naći pouzdanija skloništa, nisu značili njihov poraz. U izmijenjenim uslovima te će se snage ponovo prikupiti i opet biti u mogućnosti da nešto korisno učine za podršku dejstava glavnih snaga svoje armije na frontu.

Primjena ovog načela u partizanskom načinu ratovanja i jeste ono što je svojevremeno vojnu teoriju opredijelilo da partizanski rat kvalifikuje kao »mali« rat, rat sa ograničenim ciljem, pomoćni oblik dejstava na privremeno okupiranoj teritoriji u odnosu na dejstva armije na frontu, oblik pokreta otpora koji ima za cilj da doprinese pobjedi savezničkih armija od kojih se očekuje oslobođenje okupirane zemlje. Prihvatanje u praksi takvog načela u suštini bi značilo odstupanje od koncepcije partizanskog rata kao oblika razgaranja ustanka i razvijanja opštenarodnog, oslobodilačkog i revolucionarnog rata, značilo bi negaciju »shvatanja narodnog ustanka kao jednog trajnog partizanskog rata, koji će da zahvata sve veće i veće mase, koji će da zadaje neprijatelju sve teže i teže udarce, koji će da učvrsti savez radnika i osnovnih narodnih radnih masa i koji će konačno dovesti do potpunog uništenja neprijatelja — paralelno sa akcijom Crvene armije i oslobodilačkih pokreta u Evropi i čitavom svijetu«, kako su isticali Tito i Kardelj u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru od 10. novembra 1941. godine.²⁹ Riječ je, dakle, o vođenju takvog rata koji će se razvijati *paralelno* s dejstvi-

²⁹ Isto, 229.

ma Crvene armije i drugih antiosovinskih snaga, a ne o pokretu otpora čiji je cilj da pomogne ratne napore tih snaga od kojih se očekivalo oslobođenje vlastite zemlje.

Jednom rječju, radilo se o primjeni takvih borbenih postupaka koji neće značiti vraćanje na »male akcije«, degradaciju ustanka na gerilu, priznanje nemoći da se efikasno parira ofanziva nadmoćnih snaga okupatora i da se sačuva inicijativa i ofanzivni duh partizanskih snaga, kao osnovni uslov njihovog stalnog narastanja i uspjeha.

Put ka takvim rješenjima pružila su Titu prvenstveno iskustva iz velike njemačke ofanzive u Srbiji, u jesen 1941. godine. Njegova odluka da partizanski odredi izbjegnu primanje frontalnih borbi na taj način što će napustiti oslobođenu teritoriju i povući se na jug, u Sandžak, imala je u tom pogledu presudno značenje. Iako je ta odluka pala u posljednji čas, kada su njemačke motorizovane trupe prodirale u centar oslobođene teritorije, cijepajući partizanske snage, zahvaćene osipanjem, pa i demoralizacijom, iako naređenje o povlačenju nije stiglo do štabova svih partizanskih odreda, iako znatna masa boraca-seljaka nije bila spremna da izvrši naređenje o povlačenju, već je napustila jedinice i ostala na svojim područjima, ipak se u Sandžaku našla jedna snažna borbena grupacija partizana Srbije, koja je u sadejstvu s partizanskim snagama Sandžaka, Crne Gore, istočne Bosne i Hercegovine, odmah prešla u ofanzivu. Kao rezultat te ofanzive ubrzo se u ovom dijelu zemlje pojavila jedna nova, prostrana oslobođena teritorija čiji će centar početkom 1942. godine biti u Foči. Na taj način, dok su koncentrisane njemačke trupe reokupirale oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, jednovremeno se u susjednoj oblasti pojavila nova oslobođena teritorija.

Sada je bilo očevidno da njemačka ofanziva u Srbiji nije imala karakter odsudne bitke za slamanje ustanka, kako je to planirala komanda njemačkih okupacionih trupa. Partizanske snage nisu prihvatile takvu bitku, a niti su se dekoncentrisale i prešle od »krupnih akcija« na »sitne akcije«, od ustanka na gerilu. To načelo je faktički primijenio samo dio partizanskih jedinica koji je ostao na svojoj teritoriji. Glavne snage, međutim, prenijele su težište svojih dejstava na drugi pravac, tamo gdje su one osigurale inicijativu i razvile svoja ofanzivna dejstva. »Sitne akcije« koje su nastavljene na izgubljenoj oslobođenoj teritoriji u stvari su sada primile karakter dejstva pomoćnih snaga u odnosu na ofanzivu partizanske glavnine.

Taj novi kvalitet u postupcima partizanskih snaga bio je onaj rješavajući faktor koji je partizanskoj borbi i ustancima dao karak-

ter »pravog« rata, koji je, dakle, osigurao njihovo izrastanje u trajni, permanentni, ofanzivni rat do konačnog rješenja. U isto vrijeme to je opredijelilo i fizionomiju novog, jugoslovenskog ratišta. Dok su krajem jula i prvih dana avgusta 1941. šest talijanskih divizija slomile ustanak u Crnoj Gori, svodeći ga objektivno na nivo gerile, čije je izrastanje u novi ustanak sprečavano okrutnim represalijama i saradnjom sa svim unutrašnjim snagama koje su se izjašnjavale za očuvanje »reda i mira«, novembarska njemačka ofanziva u Srbiji, uprkos tome što se njeni rezultati na tlu Srbije nisu u suštini razlikovali od onih u Crnoj Gori, nije, kako smo vidjeli, imala takav ishod. Vrhovni štab i dio partizanskih snaga iz Srbije svojim povlačenjem u Sandžak podstakli su polet borbe i krupne uspjehe na novoj teritoriji. Na te nove uspjehe okupacione komande bile su prinuđene da odgovaraju novim ofanzivama — najprije onom u januaru 1942. u istočnoj Bosni, pa zatim onom u aprilu iste godine na oslobođenu teritoriju sa centrom u Foči. Drugim riječima, partizanske snage bile su u nastupanju, one su ofanzivnim dejstvima nanosile protivniku udarac za udarcem, proširujući svoje uspjehe, a okupatorske trupe su, braneći se po garnizonima u gradovima, duž komunikacija i oko drugih značajnih objekata, povremeno prelazile u protivofanzivu da bi parirale partizansko nastupanje i povratile izgubljene pozicije. Na taj način, metod borbenih dejstava partizanskih snaga ostao je prevashodno ofanzivan. Gubitak jedne oslobođene teritorije nije više imao značenje izgubljene bitke niti karakter poraza. Partizanske snage nisu primale bitke sa koncentrisanim snagama, one su prenosile ofanzivna dejstva na izabranom pravcu nanoseći nove udarce neprijatelju i stvarajući nove oslobođene teritorije. Otud i jedno novo načelo koje je Tito u uvodniku *Biltena* Vrhovnog štaba za septembar-novembar 1942. ovako formulisao: »Svaki naš gubitak nekog teritorija mora u isto vrijeme značiti dobitak novog, još većeg i važnijeg teritorija.«³⁰

Još je u jeku borbi u toku velike njemačke ofanzive u Srbiji, uporedo s narastanjem saznanja da teritorijalne partizanske formacije nisu u mogućnosti da se efikasno suprotstave niti da manevrom izbjegnu sudare s koncentrisanim njemačkim trupama i da na drugom pravcu razviju svoju ofanzivu, kod Tita sazrela odluka o neophodnosti stvaranja vojnih jedinica koje će po svojoj organizaciji i po moralno-političkim kvalitetima nadomjestiti ispoljene slabosti partizanskih odreda. Tako je odluka o formiranju 1. proleterske brigade iz jedinica koje su se povukle u Sandžak uslijedila nekoliko

³⁰ Isto, tom II, knj. 1, 196.

dana poslije povlačenja iz Srbije, pa je provedena već 21. decembra 1941. godine. Ova prva brigada izvršila je ulogu borbenog jezgra u ofanzivi partizanskih snaga koja se razvila krajem 1941. i početkom 1942. godine u Sandžaku i istočnoj Bosni. Posebno je njen prodor u istočnu Bosnu pokazao prednosti nove organizacije. Odmah, zatim, u praksi su provjerene i njene mogućnosti u uslovima okupatorske ofanzive. Njemačke trupe su, već sredinom januara 1942. godine, preduzele još ranije brižljivo planiranu ofanzivnu operaciju u istočnoj Bosni u kojoj se upravo našla i 1. proleterska brigada (tzv. druga neprijateljska ofanziva). Brigada je, zadržavajući u početku manevarskom odbranom njemačke snage, da bi obezbijedila povlačenje naroda i stvorila povoljnije uslove za vlastitu kontraakciju, glavninom snaga izvela krajem januara 1942. odstupni marš-manevar (poznat pod nazivom igmanski marš) u rejon Foče, odakle je, u sadejstvu sa ostalim partizanskim formacijama, nastavila ofanzivna dejstva.

Za nešto više od mjesec dana borbi u praksi su se pokazale izvanredne, gotovo neslućene, mogućnosti brigade u odnosu na partizanske odrede. To je iskustvo bilo više nego dovoljno da se bez kolebanja pristupi formiranju novih jedinica svuda tamo gdje su oružane akcije partizanskih odreda izrastale u ustanički pokret širokih narodnih masa. Međutim, iskustvo iz pomenutih borbi 1. proleterske brigade pokazalo je još nešto što se moralo imati u vidu prilikom usmjeravanja procesa formiranja brigada iz partizanskih odreda. Pomenuta dejstva I. proleterske brigade odlikovala su se izuzetnom složnošću i iziskivala su izvanredne, gotovo nadljudske napore. Za to vrijeme jedinice brigade prevalile su blizu 300 km po teškoj planinskoj zemljištu i snijegom zavejanim stazama, stupale u borbu na nepoznatom terenu, često bez hrane ili s nedovoljnim količinama itd. O tim novim uslovima najrječitije kazuju takvi podaci kao što je onaj da su u igmanskom maršu samo uslijed smržavanja izbačena iz stroja brigade 172 borca, od kojih su mnogi ostali trajni invalidi.³¹ Razumije se da su borbe pod takvim uslovima mogli nastaviti samo moralno najčvršći borci. O tome svjedoči i sastav 1. proleterske brigade. Bezmalobli svi njeni borci bili su članovi KPJ i Skoja ili su se osjećali komunistima. Masa ih je pripadala revolucionarnom radničkom pokretu prije rata i u borbu su stupili odmah poslije odluke o pokretanju oružanih akcija. Najvećim pro-

³¹ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, I, Beograd 1963, 183.

centom bili su radnici, a znatan broj bio je intelektualaca, studenata i đaka. Jednom rječju bili su to borci spremni da podnesu i najteže napore i najveće žrtve.

Tito je u više navrata pisao i govorio o kvalitetu boračkog sastava Prve i nešto kasnije formiranih proleterskih i udarnih brigada. Tome su bile posvećene i osnovne odredbe »Statuta proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada«, koji je donio Vrhovni štab početkom 1942. godine. Tu je rečeno da su ove brigade »pod rukovodstvom Komunističke partije« i da su njihovi borci »iskovani u redovima naših herojskih partizanskih odreda u procesu borbe protiv okupatora i njegovih slugu«, da se u brigade »regrutuju... dobrovoljnim putem, preuzimajući na taj način i sve obaveze proleterskih brigada«, da kao takve proleterske brigade predstavljaju »jemstvo za uspešnu borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, za uspešnu borbu protiv nacionalnog porobljavanja i ekonomskog ugnjetavanja«, da one ukazuju narodu »na pravilan put borbe« i da »svojim sopstvenim požrtvovanjem... okupljaju oko sebe sve slobodoljubive i napredne slojeve naroda i na taj način čine jezgra buduće narodne armije«. Tu se, dalje, kratkom formulacijom — da su brigade »pokretne jedinice koje uvek moraju biti spremne da dejstvuju gde god je to potrebno« i da su »osposobljene za potpuno samostalne akcije« — jasno preciziraju osnovni i u poređenju s partizanskim odredima novi kvaliteti organizacije i metoda borbenih dejstava tih novih jedinica.³²

Ove prve brigade, pisao je kasnije Tito, nazvane su proleterskim zato »što je u te brigade ušao pretežno proletarijat, radnici iz gradova, fabrika i rudnika, koji su u dotadašnjim borbama pokazali ne samo visoku klasnu svijest, već i besprimjernu hrabrost i vjernost Partiji i narodu«, zbog toga »što je u tim strašnim danima to ime značilo beskompromisnu borbu na život i smrt, što se narod u tim teškim danima na djelu uvjerio da je samo radnička klasa, na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije, dosljedan beskompromisni borac protiv okupatora«.³³

Sačuvani dokumenti iz ovog vremena pokazuju da su na donošenje odluke o formiranju proleterskih brigada, pored vojnih, presudno uticali i neki politički faktori. Podrobnija analiza tih faktora upućuje na zaključak da je prvobitno utvrđena koncepcija stvaranja ovih novih jedinica nešto kasnije bila modifikovana. S obzirom na

³² Zb. NOR, tom II, knj. 1, 134—135.

³³ V kongres Komunističke partije Jugoslavije 21—28. jul 1948, stenografske beleške, Beograd 1949 (ćirilica), 74.

to da je riječ o jednoj od prelomnih etapa u razradi političke linije KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi, što je presudno uticalo i na puteve stvaranja i izgradnje oružanih snaga i uopšte rješavanja problema vojnog djela, na tim pitanjima ćemo se ovdje nešto više zadržati.

Pomenuti dokumenti pokazuju da je odluka o formiranju 1. proleterske brigade bila i rezultat ocjene da je krajem 1941. godine došlo do krupnih pomjeranja u odnosima snaga u međunarodnim razmjerama, što se već počelo vidno reflektovati na grupisanje snaga i u međunarodnim i u unutrašnjim okvirima. Naime, poslije povlačenja iz Srbije, početkom decembra 1941. godine, rukovodeće jezgro³⁴ CK KPJ s Titom na čelu, razmotrilo je u cjelini međunarodnu i unutrašnju situaciju. Dokument o tome nije sačuvan, ali je ocjene i stavove koji su tom prilikom zauzeti Tito saopštio u pismima nacionalnim, pokrajinskim i nekim nižim rukovodstvima od kojih su neka sačuvana.³⁵ U tim pismima se polazi od ocjene da su pobjede Crvene armije pod Moskvom »jasno pokazale da je slom Hitlera neizbježan i blizak«, odnosno da je riječ o trenutku »kada otpočinje slom njemačke fašističke armije na čitavoj liniji istočnog fronta« ili o »ubjeđenju da je krah Hitlerove vojne mašine vrlo blizak«, i da će »Crvena armija, najjača armija svijeta, sutra dominirati u Evropi«. To je izazvalo »preokret u reakcionarnim vrhovima — kako u svetu uopšte, tako i kod nas«, što se već sada ispoljava naročito u akcijama »Londona preko raznih emigrantskih vlada«, odnosno u činjenici »da se reakcionarne snage imperijalističkih zemalja skupljaju kako bi razoružale nacionalnooslobodilačke pokrete koji niču iz narodnih dubina i pokreću nezadržive revolucionarne energije«. Njihova je akcija usmjerena »u prvom redu protiv komunisti i njihovog povezivanja s masama«. Taj se proces osjeća sve više i na domaćem tlu, »a naročito u Srbiji«. Prva njegova manifestacija »bio je napad četnika Draže Mihailovića na partizane«. Tome je slijedio proces ujedinjavanja »svih četničkih frakcija sa okupatorom protiv partizanskih odreda«. Tako se stvara »jedan reakcionarni velikosrpski centar koji će odigrati rukovodeću kontrarevolucionarnu ulogu, bez obzira na sudbinu njemačkih i italijanskih okupatora«. To je »danas glavno uporište okupatora«, i »sutrašnji glavni neprijatelj oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije«. Zbog toga je »borba protiv tog centra glavna politička zadaća naše Partije u

³⁴ Bili su tu prisutni, pored Tita, E. Kardelj, A. Ranković, I. L. Ribar, M. Dilas, S. Zujović.

³⁵ Zb. NOR, tom I, knj. 2, 250—256 i 275—278; tom II, knj. 2, 141—149, 149—158, 192—195; tom V, knj. 3, 7—13.

Srbiji«. Otud borba »za jedinstveni nacionalnooslobodilački front srpskog naroda« nalaže najodlučniju akciju za političko razobličavanje i razbijanje svih pokušaja »pribiranja velikosrpskih reakcionarnih elemenata na kojoj bilo bazi«. »Nedić-četnici-Draža Mihailović-londonska (izbeglička) vlada — to je neprekinut lanac velikosrpske hegemonističke reakcije koja se svim sredstvima priprema za uništenje naše Partije i oslobodilačke borbe naroda uopšte i za uspostavljanje velikosrpske hegemonije u najterorističkim obliku«. »Vaši izvještaji«, stoji u Titovom pismu Centralnom komitetu KP Slovenije, »jasno govore o tome da se isti procesi odigravaju i u Sloveniji« (u njima se ukazuje na aktivnost »londonskih klerikalaca« s dr Mihom Krekom na čelu, koji učestvuju zajedno s izbjegličkom jugoslovenskom vladom u pripremama za »ponavljanje 1918«).

Takva procjena situacije i pogotovo grupisanje i pravac akcije velikosrpskih hegemonističkih i drugih grupacija jugoslovenske buržoazije, navodili su na zaključak da se bliži vrijeme u kojem će u prvi plan izbiti unutrašnje društveno-političke protivrječnosti i unutrašnji revolucionarni potresi i sukobi. »Očito je«, pisao je tada Tito Centralnom komitetu KP Slovenije, »da se nalazimo na važnoj političkoj prekretnici«, koja nalaže »neke promjene i u našoj taktici kako bismo razbili najnovije manevre protivnarodnih elemenata koji se sakupljaju.«

Ove promjene u taktici predviđale su jačanje rukovodeće uloge KPJ u oslobodilačkoj borbi, afirmaciju Partije kao jedine političke snage koja se iskreno zalaže za jedinstvo naroda u borbi za oslobođenje i istinski demokratski društveni preobražaj, a protiv povratka na stari ugnjetački društveni sistem. Zadatak je KPJ »da učvršćuje radničko-seljačko jezgro u nacionalnooslobodilačkom frontu i da po svaku cijenu okupi oko sebe seosku sirotinju i osloni se na sitnog i srednjeg seljaka«, »da stvara čvrsto jezgro od radnika i seljaka, a naročito sitnoseljačkih masa«, koje će spriječiti u »etapi koja već nastupa razne izdajničke istupe unutar opšteg oslobodilačkog fronta«, da »rukovodi procesom diferencijacije« koji je počeo na selu, da stvara organe nove narodne vlasti u kojima će osigurati prevagu radnih seljaka i učvrstiti svoju rukovodeću ulogu. U pogledu međunarodne orijentacije KPJ treba da populariše Sovjetski Savez i da ističe neophodnost oslonca narodnooslobodilačkog pokreta na prvu zemlju socijalizma.

Posebno su bile razrađene mjere u pogledu organizacije i jačanja partizanskih oružanih snaga. Trebalo je učvrstiti rukovodeću ulogu KPJ u partizanskim odredima, pojačati u njima radničko jez-

gro, osigurati da funkciju političkog komesara obavljaju isključivo članovi KPJ. »S obzirom na razvitak budućih borbi preporučuje se formiranje čvrstih radničkih četa i bataljona koji će biti udarna pjesnica partizanskih snaga«. Iako bi bilo pogrešno odvajati radnike od seljaka, ipak »treba imati bar nekoliko radničkih četa koje bi kasnije obrazovale proleterske brigade«. U ovim pismima Tito je obavještavao da je po odluci CK KPJ u duhu izloženih stavova već formirana 1. proleterska brigada. Ona će biti udarna snaga u oslobodilačkoj borbi »a kasnije garancija da reakcija neće moći izvršiti svoje namjere«. On je napominjao da se predviđa stvaranje »više proleterskih brigada u raznim pokrajinama, koje će biti sposobne da izvrše ne samo one zadatke koji se danas stavljaju pred nas, nego i one u drugoj etapi borbe«.

Tito je u ovim pismima upozoravao da iako »ulazimo u novu etapu naše borbe« sve te promjene u taktici »ne treba shvatiti kao oštar prelom u našoj dosadašnjoj politici«. Naprotiv, treba pojačati akciju za proširivanje jedinstva u narodnooslobodilačkoj borbi, ali pri tome »jasno imati pred očima izdajničku ulogu reakcionarne buržoazije koja sve nestrpljivije okuplja svoje snage protiv naše Partije«. To isto Tito ističe u vezi s navedenim promjenama u pogledu organizacije i rukovođenja oružanim snagama. One nikako ne znače »promjenu opšte političke linije partizanskog pokreta«. Riječ je prvenstveno o stvaranju »pokretnih udarnih trupa« sa jasno izraženom rukovodećom ulogom KPJ, što će, s obzirom na njihovu odlučnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika »samo podići ugled Partije u opštoj oslobodilačkoj borbi«.

Ako trenutno ostavimo po strani procjenu značaja bitke pod Moskvom sa stanovišta razvitka i perspektiva okončanja rata i ocjenu posljedica koje je ona izazivala u držanju zapadnih sila, a s tim zajedno i predviđanja mogućih promjena u grupisanju snaga na međunarodnoj areni, moramo utvrditi valjanost izloženih ocjena u pogledu orijentacije osnovnih buržoaskih snaga na jugoslovenskom tlu. Konfrontacija velikosrpskih snaga protiv narodnooslobodilačkog pokreta bila je već završena. Vrijeme pregovora i taktiziranja od strane KPJ prema tim snagama da bi se postigao maksimum u realizaciji koncepcije najšireg jedinstva naroda u oslobodilačkoj borbi već je bilo prošlo u onom trenutku kada je D. Mihailović preduzeo oružani napad na partizane u Srbiji. Bilo je u toku i okupljanje svih drugih vrhova vodećih građanskih partija u Crnoj Gori, Sloveniji i Hrvatskoj na platformi borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta i bilo je očevidno da sa svim tim snagama predstoji odlučna bitka na pi-

tanju za ili protiv oružane oslobodilačke borbe. Iako nije raspolagao s potpunijim podacima o aktivnosti jugoslovenske vlade u izbjeglištvu na liniji podrške i afirmacije četničkog pokreta i drugih snaga u pojedinim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama na koje se mogla osloniti u borbi protiv ustanka, Tito je dao realnu ocjenu njene uloge, ukazujući na neophodnost obračuna s njom kao vodećim centrom i stegonošom u borbi za obnovu starog poretka. Pri tome takođe treba istaći da nisu bile bez osnova tvrdnje da Engleska podržava izbjegličke vlade iz okupiranih evropskih zemalja u njihovim naporima da se afirmišu u svojim zemljama kao nosioci pokreta otpora, da bi na taj način parirale, prije svega, borbenu akciju komunističkih partija, koja je samom logikom dovodila u pitanje obnovu starog društveno-političkog sistema u tim zemljama.

Uostalom, rukovodstvo jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta već je u praksi osjetilo ne samo smisao akcije izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije, već i negativne posljedice miješanja vlada sila antihitlerovske koalicije u zbivanja u zemlji. Na to nisu ukazivale samo emisije londonske radio-stanice, već i aktivnost britanskih misija koje su upućivane u štab D. Mihailovića, pošiljke ratnog materijala i novca Mihailoviću itd. Tito će uskoro, na svoje intervencije u Kominterni da se učini sve kako bi se razotkrila stvarna uloga D. Mihailovića i izbjegličke vlade, saznati i oficijelno da sovjetska vlada ne formira svoj stav prema zbivanjima u Jugoslaviji samo na temelju onoga što se u njoj stvarno zbiva, odnosno na temelju stavova raznih unutrašnjih društveno-političkih snaga prema borbi protiv okupatora, već takođe i zavisno od interesa jačanja i učvršćivanja ratnog savezništva sa Engleskom i SAD. Zbog toga je sovjetska vlada nastojala da potisne sve one faktore koji su mogli negativno da utiču na čvrstinu antihitlerovske koalicije, a među njima i sukobe na pitanju odnosa prema zbivanjima u Jugoslaviji.³⁶

Očevidno je da nije bilo osnova za sumnju u valjanost ocjena o držanju osnovnih unutrašnjih društveno-političkih snaga i neminovnosti obračuna koji se već razgarao u okvirima narodnooslobodilačke borbe. U pitanju su bili tempo i oblici toga obračuna. S tog stanovišta su procjene izvršene krajem 1941. godine ubrzo pobudile sumnju. Uvjerenje u približavanje trenutka kada će u prvi plan doći sukobi na pitanju za obnovu starog društveno-političkog sistema ili za radikalne, demokratske preobražaje bilo je rezultat procjene da

³⁶ O tome opširnije: Pero Morača, isto, 537—558.

pobjeda Crvene armije pod Moskvom označava početak sloma osovinskih sila, da će Crvena armija »sutra dominirati Evropom« i da iz straha od evropske revolucije već dolazi do novog kardinalnog prestrojavanja snaga u međunarodnim razmjerama. Drugim riječima, prema tim procjenama približavao se trenutak kada će se težište borbe protiv fašističkih sila pomjeriti na tzv. drugu etapu, tj. na socijalne revolucije. Otud i pomenute promjene u taktici koje su očevidno motivisane težnjom da se KPJ užurbano pripremi za predstojeće događaje. Iz bojazni da je događaji ne preteknu, da je zateknu nespremnu, ona se morala orijentisati, ne odstupajući trenutno od svoje narodnooslobodilačke platforme, na stvaranje revolucionarnog jezgra, kojim bi mogla da uđe u bitku s reakcionarnim, kontrarevolucionarnim unutrašnjim snagama. Otud kurs da se unutar Narodnooslobodilačkog fronta stvara radničko-seljačko jezgro, da se u oružanim partizanskim snagama stvaraju posebne radničke proleterske formacije. KPJ pri tom neće ispustiti iz vida svoju dotadašnju politiku stvaranja širokog jedinstva naroda, ona će nastojati da u Narodnooslobodilačkom frontu okupi najšire narodne slojeve, ona će se i dalje boriti za dio narodnih masa koje su pale pod uticaj četničkog vođstva i drugih reakcionarnih građanskih političkih grupa. To osobito potvrđuje Titova odluka iz januara 1942. godine o stvaranju *dobrovoljačkih odreda* u čiji je sastav trebalo uključiti one ustanike koji su se pod uticajem razorne četničke akcije počeli kolebati i napuštati partizanske jedinice, a koji su bili voljni da brane svoja sela od ustaškog terora. S tim u vezi bila je i odluka o novom nazivu oružanih snaga ustanka: njihov raniji naziv *Narodnooslobodilački partizanski odredi Jugoslavije* zamijenjen je nazivom *Narodnooslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska Jugoslavije*.

Predviđajući, dakle, mogućnost čak i skorog neposrednog sudara sa snagama starog poretka, koji bi mogao, u uslovima sloma okupacionih sila, primiti klasične oblike građanskog rata, KPJ je za trenutak ponovo pristupala problemima revolucije sa pozicija klasičnih šema izvedenih iz iskustava prvenstveno oktobarske revolucije, koje su u sistemu staljinističkog dogmatskog uopštavanja, kako je to opšte poznato, primale snagu opštevažećih načela.

Međutim, radilo se zaista o trenutku. Ubrzo je postalo jasno da pobjeda Crvene armije pod Moskvom nikako ne nagovještava skori slom Njemačke, pa samim tim niti tako brz proces produbljivanja suprotnosti unutar antihitlerovske koalicije i revolucionarnih potresa u Evropi. Brzo je preovladalo uvjerenje da će rat između Sila oso-

vine i antihitlerovske koalicije još dugo potrajati i da je ta koalicija, uprkos tome što je čine sile s različitim društveno-političkim sistemima i što se u njihovim odnosima javljaju pukotine, trajnija tvorevina. To je značilo da će borba protiv okupatora, kao sastavni dio borbe svjetskog antihitlerovskog fronta ostati za duže vrijeme glavni zadatak. U takvim uslovima bilo je nerealno pretpostavljati da je konfrontacija pojedinih unutrašnjih buržoaskih frakcija protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njihova saradnja na toj liniji sa okupatorom uslijedila na inicijativu Engleske kao posljedica nekog generalnog zaokreta u njenim odnosima prema Sovjetskom Savezu i antihitlerovskoj koaliciji. U svakom slučaju nije bilo realne osnove za pretpostavku da neposredno predstoji pregrupisavanje u taboru te koalicije koje bi bilo posljedica procjene da se Njemačka nalazi pred skorim slomom i da će uskoro u prvi plan izbiti problemi poslijeratnog uređenja Evrope. Tito je već u uvodniku »Proletera« za mart-april 1942. pod naslovom »Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora« isticao da je »nepravilno i pogrešno« što »mnogi naši drugovi misle« da je sve češća pojava »da mnoge, takozvane pristalice Londona i jugoslovenske vlade otvoreno sarađuju sa okupatorima i njihovim slugama, Pavelićem i Nedićem, u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji« *»rezultat neke promjene u vanjskoj politici Engleske i Amerike, koje tobože imaju uticaj na te reakcionarne elemente«* (podvučeno u originalu — P. M.). Tito je dokazivao da ta pojava ima svoju zakonomjernu i logičnu genezu u doratnoj unutrašnjoj i spoljnopolitičkoj orijentaciji vladajućih vrhova Kraljevine Jugoslavije, da su s takvom njihovom orijentacijom računale fašističke sile i tada i pogotovo sada u uslovima okupacije i da je to osnova njihove saradnje u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Ovu ocjenu nije mogla dovesti u sumnju ni činjenica da je u engleskoj podršci nastojanja jugoslovenske izbjegličke vlade da u zemlji formira pokret otpora pod svojom kontrolom bila izražena i težnja da se u Jugoslaviji očuvaju osnove kapitalističkog sistema. Činjenica da se snage starog poretka pred dilemom za oslobodilačku borbu ili protiv nje opredjeljuju za saradnju sa okupatorom ukazuje, nastavlja Tito, da je *»osnovna zadaća svih komunista« »stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u svim oblastima Jugoslavije«, jer »borba protiv okupatora i protiv svih njegovih slugu, ostaje i dalje naša glavna zadaća«* (podvučeno u originalu — P. M.).³⁷

³⁷ *Proleter*, 1929—1942, Beograd 1968, 787—790.

Nema se šta prigovoriti ocjeni da »Nedić — četnici — D. Mihailović — londonska (izbjeglička) vlada« čine »neprekinuti lanac velikosrpske hegemonističke reakcije« u borbi za vaspostavljanje velikosrpske hegemonije, niti je bilo moguće dovoditi u sumnju jedinstvo na adekvatnoj liniji između Pavelića i Mačeka, odnosno Rupnika, Natlačena i M. Kreka, ali je nesumnjivo da je u uslovima oslobodilačke borbe, odnosno sa stanovišta borbe protiv okupatora koja se postavljala »kao prvi i najvažniji zadatak« svih istinski patriotskih snaga, bez obzira na njihove poglede na oblike društveno-političkog uređenja u oslobođenoj zemlji, u prvi plan dolazilo pitanje odnosa svih tih snaga prema okupatoru i narodnooslobodilačkom pokretu. S tog stanovišta već su se u ovom periodu — s kraja 1941. i početkom 1942. godine — počela u praksi jasno uočavati nova grupisanja snaga na jugoslovenskom tlu. U prvi plan izbila je činjenica da se na liniji okupatori — Nedić — Pavelić — Rupnik — D. Mihailović — Maček — Natlačen — izbjeglička vlada, uprkos svim suprotnostima u tom heterogenom taboru, već sasvim vidno počeo formirati »neprekinuti lanac« otpora narodnooslobodilačkom pokretu.

Pod uticajem takve činjenice u KPJ je brzo prevladalo saznanje da u datim uslovima pomenute snage nisu prevashodno pobornici borbe za obnovu Kraljevine Jugoslavije i njenog društveno-političkog sistema, već saradnici i sluge fašističkog okupatora, snage, dakle, koje su se srozale u blato nacionalne izdaje. Drugim riječima, Partijom je ovladalo saznanje da je sama narodnooslobodilačka borba ujedno i revolucionarna borba, da će pobjeda u toj borbi nad okupatorom i njegovim domaćim saradnicima biti ujedno, s obzirom na klasni karakter nacionalne izdaje, i pobjeda nad vodećim snagama starog poretka, da će, dakle, značiti i pobjedu socijalističke revolucije. Ako borba protiv okupatora ostaje trajan i dugoročan osnovni zadatak svih patriotskih snaga, nema nikakve potrebe za zaokretom u taktici na liniji ubrzavanja priprema za »drugu etapu«, tj. za okupljanje i forsiranje radničko-seljačkog, proleterskog jezgra unutar narodnooslobodilačkog pokreta, već obrnuto — bilo je neophodno još snažnije isticati zadatak proširivanja i jačanja jedinstva toga pokreta. Forsiranje radničko-seljačkog, revolucionarnog jezgra pokreta, isticanje zadataka »druge etape«, usmjeravanje oštice protiv pojedinih kolaboracionističkih grupacija — sve do vlade u izbjeglištvu — na liniji sprečavanja njihovih namjera da obnove stari poredak, isticanje Sovjetskog Saveza kao jedinog oslonca narodnooslobodilačkog pokreta uz izražavanje rezervi prema Engleskoj i SAD, kao imperijalističkim zemljama koje svoj stav prema zbivanjima u

Jugoslaviji isključivo formiraju od pitanja budućeg uređenja itd. — sve bi to upravo išlo u prilog onim snagama koje su svoju saradnju s okupatorom i pokušavale da opravdaju borbom protiv komunističkih ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta, nastojeći da svoje okupljanje protiv toga pokreta prikažu ne kao saradnju s okupatorom, već kao građanski rat za odbranu »svetinja« građanskog društva. Takav bi kurs nesumnjivo sužavao osnovu narodnooslobodilačkog pokreta, bio bi izraz sektaške orijentacije njegovih vodećih snaga.

Takvo pristupanje problemima oslobodilačke borbe i sukobima unutrašnjih društveno-političkih snaga koje je ta borba podstakla označava jedan od prelomnih trenutaka u konačnom formiranju strategije i taktike KPJ u periodu oslobodilačkog rata i revolucije 1941—1945. godine. KPJ se tada konačno oslobodila onog teškog dogmatskog nasljeđa kojim je pod uticajem staljinizma bila opterećena u periodu između dva svjetska rata i kojeg se počela vidnije oslobađati u nekoliko posljednjih godina. Stavovi zauzeti u CK KPJ u rano proljeće 1942. godine, koje je Tito izložio u navedenom uvodniku »Proleter«, a koji su u suštini bili rezultat jasnog saznanja da je sama narodnooslobodilačka borba u datim uslovima ujedno i borba za socijalistički revolucionarni preobražaj, da odlučno i dosljedno insistiranje na borbi protiv okupatora i njegovih domaćih slugu znači ujedno i najefikasnije provođenje revolucije, obilježili su jedan od prelomnih trenutaka u oslobađanju KPJ od dogmatizma, trenutka u kojem je najzad trijumfovala njena višegodišnja stvaralačka misao i praksa.

S tog stanovišta se mora procjenjivati i uticaj poznate kritike i rezervi upućenih na adresu KPJ početkom marta 1942. iz Kominterne. Mogućno je pretpostaviti da je upozorenje iz Kominterne da se u nekim ocjenama, stavovima i odlukama CK KPJ (konkretno u tvrdnji da izbjeglička vlada preko četnika ostvaruje saradnju s okupatorom u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, u odluci o formiranju proleterске brigade) možda radi o sektaštvu, odnosno o »lijevom skretanju« uticalo na to da CK KPJ dublje i svestranije razmotri i sve relevantne objektivne uslove u kojima KPJ djeluje i da provjeri svoju platformu i taktiku, ali je nesumnjivo da su rezultati toga razmatranja izražavali jedan od presudnih trenutaka u osamostaljivanju KPJ od Kominterne. Dok su se u početku, u periodu priprema i razvijanja oružane oslobodilačke borbe, naponi KPJ da ostvari saradnju u toj borbi s raznim frakcijama jugoslovenske vodeće buržoazije, na neki način mogli podvesti pod opšte stavove Kominterne da je zadatak komunističkih partija u okupiranim zemljama da rade na stvaranju »opšteg nacionalnog jedin-

stva« u borbi protiv okupatora, da je »u ovoj etapi« riječ o oslobodilačkoj borbi a ne o proleterskoj revoluciji itd., stavovi i praksa KPJ u rano proljeće 1942. godine u vidnom su raskoraku s tom globalnom politikom rukovodstva svjetskog komunističkog pokreta. Tada je na prvom mjestu postalo sasvim jasno da se radi o dva različita prilaza problemima koje je otvorila oslobodilačka borba. Najprije su u Kominterni smatrali da je KPJ svojom sektaškom orijentacijom onemogućila zbližavanje raznih struja u »pokretu otpora« u Jugoslaviji. Tamo nisu htjeli da prihvate Titovo tumačenje razloga kolaboracije D. Mihailovića sa okupatorom. Štaviše, u takvu kolaboraciju nisu htjeli vjerovati. Tek na nova uvjeravanja da četnici i slične snage u zemlji a priori odbacuju saradnju u oslobodilačkoj borbi sa KPJ, uprkos činjenici da je ona i inspirator i predvodnik borbe koja se vodi, iz Kominterne su prestali upozoravati na opasnosti od sektaških zastranjivanja. Razumije se da vodeći vrhovi raznih buržoaskih grupacija, uključujući tu i vladu u izbjeglištvu, nisu odbili saradnju s KPJ i da se nisu konfrontirali protiv narodnooslobodilačkog pokreta zbog toga što je krajem 1941. u taktici KPJ došlo do izloženih promjena, već obrnuto — te promjene u taktici KPJ došle su kao posljedica konfrontacije tih snaga protiv narodnooslobodilačkog pokreta još u periodu kada je KPJ vodila upornu i strpljivu akciju za saveznike u taboru tih snaga.

Međutim, iz Kominterne nisu prestali upućivati sumnje u ispravnost platforme KPJ zbog toga što su shvatili da je riječ o logičnom raspletu unutrašnje društveno-političke krize koja se u Jugoslaviji produbljivala u godinama prethodnog razvitka. To s njenog stanovišta i nije bilo pitanje primarnog značaja. Djelujući s pozicija Staljinove globalne politike, za Kominternu je bio presudan stav da je KPJ dužna, sa stanovišta staljinistički shvaćenih internacionalističkih obaveza, da svoju politiku izgrađuje zavisno od »viših interesa«, odnosno u okvirima te Staljinove globalne politike. To je Titu bilo i saopšteno ranije pomenutim upozorenjem da se stavovi prema jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu mogu formulisati samo zavisno od odnosa vlada sila antihitlerovske koalicije prema toj vladi. Može se slobodno reći da su se svi kasniji stavovi Kominterne i sve njene intervencije u odnosu na KPJ zasnivali na tom pitanju i njime bili određeni.³⁸ Iako je i sama vodila računa o tome, iako je bila svjesna da sovjetska vlada u određivanju svojih odnosa prema jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu polazi prvenstveno od toga ko-

³⁸ Opširnije o tome: Pero Morača, »Odnosi između KPJ i Kominterne 1941—1943«, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br.1—2/1969, str. 94—132.

liko će to uticati na njene odnose sa Engleskom i SAD, KPJ nije smatrala da je to obavezuje da na određeni način i zavisno od razvitka u samoj zemlji ne postavlja pitanje te vlade, a još manje da bi to moglo da utiče na karakter narodnooslobodilačke borbe. Drugim riječima, izvjesne korekcije u taktici KPJ izvršene u proljeće 1942. godine nisu došle kao rezultat usvajanja politike i stavova Kominterne. Otud će se i dalje ponavljati da još nije vrijeme za »drugu etapu« i to ne samo na kraju 1942. godine, kada dolazi do osnivanja Avnoja, čime je već jasno bio izražen društveno-politički smisao oslobodilačke borbe, nego i kasnije kada je revolucija u Jugoslaviji već bila odnijela osnovne pobjede. U proljeće 1942. KPJ se konačno prestala »pripremati za drugu etapu«, za nju od tada više nije bilo nikakvih dilema u pitanju karaktera i ciljeva narodnooslobodilačke borbe.

Realnije sagledavanje karaktera i perspektive razvitka drugog svjetskog rata i pogotovo saznanje da će rat između Sila osovine i antihitlerovske koalicije još dugo potrajati, pa samim tim i procjena da narodnooslobodilačkom pokretu predstoji duga i teška borba protiv okupatora u okviru koje će se razvijati bitka sa svim onim unutrašnjim snagama koje su već u praksi ispoljile odlučnost da u saradnji s okupatorom brane osnove starog društvenopolitičkog sistema — to su bili osnovni faktori koji su uticali na konačno formiranje koncepcije o izgradnji oružanih snaga i vođenju oslobodilačkog rata. To je omogućilo realniji prilaz problemima vojnog djela. Postalo je očividno da se u rješavanju tih problema ne postavlja kao neposredan zadatak pripremanje za »drugu etapu«, tj. za uslove u kojima bi se kao glavni neprijatelj pojavile udružene snage unutrašnje kontrarevolucije. Nije se, dakle, neposredno postavljao zadatak stvaranja posebnih radničkih, proleterskih formacija, koje bi se od ostalih ustaničkih partizanskih snaga razlikovale ne samo po mobilnosti i kvalitetu unutrašnje organizacije, već i po tome što se za njih posebno isticalo da su »pod rukovodstvom Komunističke partije« i da su »garancija da reakcija neće moći izvršiti svoje namjere«. Nije bilo razloga da se kao kriterijum za stvaranje novih jedinica ističe i njihova posebna privrženost Komunističkoj partiji i revoluciji, jer se odanost Partiji i revoluciji u datim uslovima izražavala prvenstveno spremnošću i odlučnošću jedinica da se bore protiv okupatora i svih njegovih domaćih saradnika. Trebalo se, u stvari, boriti za to da svijest o ciljevima narodnooslobodilačke borbe ovlada svim boricima partizanskih odreda, jer je to bio temeljni uslov da oni prihvate nove oblike vojne organizacije i nove metode vođenja borbenih dejstava koji će omogućiti da se u teškim i složenim uslovima

očuva inicijativa i ofanzivni duh i odnose nove pobjede. A to je, razumije se, moglo biti postignuto postepeno, u jednom dužem procesu. Nije se radilo o tome da se iz sastava partizanskih odreda izdvoje radnici i drugi klasno svjesni borci u posebne jedinice. Pogotovo kada se ima u vidu da je baš u ustaničkim žarištima procenat radnika najčešće bio gotovo beznačajan, da su ogromnu masu boraca u svim ustaničkim oblastima činili seljaci. To je još manje bilo racionalno upravo zbog toga što se radilo o periodu u kojem su pod uticajem okupatorskih ofanziva i represalija i razbijačke četničke akcije, pojačana kolebanja i previranja u ustaničkim partizanskim jedinicama. Trebalo je te mase seljaka-boraca partizanskih odreda uporno i odlučno pripremati da bi one svjesno prihvatile nove oblike vojne organizacije i nove metode borbenih dejstava. To su sve više diktirali uslovi vođenja rata. O tome svjedoče mnogi dokumenti iz tog vremena. »Nedržanjem mobilnih vojničkih snaga«, pisao je Tito 28. februara 1942. Glavnom štabu NOPO Crne Gore i Boke, »otupila se oštrica vaših boraca... vi morate stvoriti udarne jedinice i riješiti situaciju u svoju korist«. ³⁹ Očividno je da su borbe u Crnoj Gori još jednom potvrdile iskustva iz jesenje okupatorske ofanzive u Srbiji i one iz januara 1942. u istočnoj Bosni.

Od tada Tito odlučno traži da se svuda stvaraju, unutar partizanskih odreda, pokretne, udarne jedinice. U pismu od 31. marta 1942. on je upozoravao Operativni štab NOPO za Bosansku krajinu da nedovoljno pažnje poklanja učvršćivanju jedinica i tražio da formiraju »što više pokretnih, udarnih bataljona« koje bi upotrebljavali ne »za odbranu sela«, već »za rješavanje važnih operativnih zadataka«, pri čemu treba da im »sadejstvuju i ostale snage«. ⁴⁰ Riječ je, dakle, o sprovođenju takvih mjera koje imaju za cilj da se iz teritorijalne partizanske organizacije razvije viši oblik oružanih snaga, koje će biti sposobne da rješavaju složenije borbene zadatke. U pismu Glavnom štabu NOPO Hrvatske od 7. aprila Tito još određenije postavlja taj zadatak: »Stvorite što više pokretnih, udarnih bataljona od najsigurnijeg ljudstva... Te bataljone upotrebljavajte za izvršavanje važnih zadataka. Odbrana sela i slično povjerava se mještanskim, seoskim jedinicama«. ⁴¹ Ovdje nikako nije riječ o tome da pokretne, udarne formacije neće braniti sela od okupatorskih i kvislinških uništavanja. Stvar je u tome da je iskustvo već sasvim nedvosmisleno pokazalo da prevashodna orijentacija partizanskih

³⁹ Zb. NOR, tom II, knj. 2, 450.

⁴⁰ Isto, knj. 3, 294—300.

⁴¹ Isto, 349—352.

snaga na odbranu sela, odnosno na odbranu jednom oslobođene teritorije, čini te snage inertnim i pasivnim i omogućava okupatoru da preotme inicijativu i da organizuje ofanzivne operacije u kojima, zahvaljujući neuporedivoj brojnoj i tehničkoj nadmoćnosti, nanosi udarce partizanima i ponovo zaposjeda oslobođene teritorije. Drugim riječima, orijentacija na odbranu ne pruža nikakve mogućnosti da se naselja i efikasno brane. Nasuprot tome, neprekidnim ofanzivnim dejstvima, pogotovo krupnijih udarnih formacija, stvaraju se povoljni uslovi za proširivanje oslobođenih teritorija i za vezivanje i rasparčavanje okupatorskih i kvislinških trupa, što im otežava da se koncentrišu radi preotimanja inicijative i preduzimanja ofanzivnih operacija. To je, dakle, metod dejstava koji pruža i povoljnije uslove za odbranu oslobođenih naselja.

Titova koncepcija izrastanja narodnooslobodilačke armije iz ustaničkih partizanskih odreda još je jasnije formulisana u pismu Glavnom štabu NOPO za Crnu Goru i Boku od 29. aprila 1942. godine. Tu je, među ostalim, rečeno: »Za sada u Crnoj Gori nećemo osnivati proleterske udarne brigade. Zadržaćemo se i dalje na odredima, s tim što će ti odredi biti mobilni, udarni, a ne vezani za teritoriju kao do sada«. Odredi će biti »operativne jedinice, sposobne za borbu na ma kom terenu... formirani po uzoru na proleterske udarne brigade«. Da bi se to postiglo štabovi partizanskih odreda kretaće se sa jedinicama i neposredno rukovoditi operacijama. Predviđajući i krupnija borbena dejstva, Tito ističe da će u takvom slučaju »Glavni štab neposredno rukovoditi i operacijom« ili će se »formirati i posebno operativno rukovodstvo«. Budući da time prestaju funkcije štabova partizanskih odreda koje su se ticale organizacije vojne pozadine, Tito ovdje razrađuje uputstva za stvaranje vojnopozadinskih organa — komandi područja i komandi mjesta. Njihovi su zadaci »mobilizacija ljudstva, staranje o ishrani, snabdijevanje i smještaj operišućih trupa, pribiranje hrane u magacine, sanitetska služba u pozadini, obrazovanje sanitetskih trupa i materijala, staranje o redu i poretku na svom području, razvijanje obavještajne službe, održavanje tijesnog kontakta sa NOO i staranje o provođenju u djelo odluka ovih odbora, obrazovanje vojnih radionica, slagališta, staranje o transportnim kolonama...«. ⁴² Uputstvo slične sadržine upućeno je 2. maja Operativnom štabu za Hercegovinu, ⁴³ a uskoro i svim glavnim štabovima.

⁴² Isto, 479—488.

⁴³ Tito, *Vojna djela*, knj. I, 88—91.

Kurs je, dakle, bio kristalno jasan: težište je na novom, višem stepenu vojne organizacije radi primjene novog, adekvatnijeg metoda borbenih dejstava. Pri tom nije bio bitan naziv jedinica. U Crnoj Gori, s obzirom na ocjenu moralnih i političkih kvaliteta sastava partizanskih jedinica, smatralo se da kompletni partizanski odredi mogu preći na te nove oblike organizacije i borbenih dejstava, a da pri tome ne mijenjaju svoj dotadašnji naziv.

Iz citiranog pisma Glavnom štabu NOPO Crne Gore i Boke vidi se da je odluka o reorganizaciji partizanskih odreda u mobilne udarne jedinice došla u uslovima kada su krupne okupatorske snage preduzele ofanzivu na teritoriji istočne Bosne, koja će uskoro zahvatiti cijelu oslobođenu teritoriju s centrom u Foči. Bila je to tzv. treća neprijateljska ofanziva. Imajući u vidu negativna iskustva iz prethodnih neprijateljskih ofanziva, Tito je sada forsirao odlijepljivanje partizanskih jedinica od teritorije i njihovo osposobljavanje za pokretna, manevarska dejstva. Takav kurs bio bi, naravno, idealan, ali je njegova realizacija zavisila od zrelosti uslova, odnosno od stepena spremnosti boračkih masa da svjesno prihvate takva rješenja. Rezultati pomenute ofanzive, koja je trajala sve do sredine juna 1942, pokazali su da takav kurs nije bilo moguće već tada u cjelosti realizovati. Uprkos tome što je Tito nastojao da partizanske snage izbjegnu primanje neravnih frontalnih borbi i da dejstvuju ofanzivno, u znatnom stepenu ponovile su se negativne pojave iz prethodnih ofanziva: u partizanskim odredima je pod uticajem gubitka oslobođene teritorije i represalija okupatorskih trupa nad narodom, a zatim i veoma intenzivne aktivnosti četničkih snaga (od obećanja »mira i sigurnosti« do napada na partizane) došlo do previranja, demoralizacije i mjestimično do masovnog napuštanja jedinica, pa i prelaženja u četničke formacije. To je uzelo takve razmjere da se na teritoriji istočne Bosne i Hercegovine održalo svega nekoliko udarnih bataljona.

Te pojave su, međutim, samo učvrstile rješenost Vrhovnog komandanta da istraje u realizaciji svoje koncepcije stvaranja novih oblika vojne organizacije i primjene novog metoda borbenih dejstava. U tom pogledu, sa stanovišta situacije koja se za mnoge činila bezizlaznom, sadržaj njegovog pisma od 31. maja 1942, izvrsna je potvrda dalekovidosti i stvaralaštva stratega. Pošto je saopštio svoju odluku da od crnogorskih, sandžačkih i hercegovačkih udarnih bataljona formira »udarne proleterske brigade«, s tim što će na teritoriji ostati »manje partizanske jedinice i dio partijskog aktiva, koji će voditi partizanski način ratovanja i stvarati uslove za novi

polet ustanka«, Tito je pisao... »... Uvjeran sam da kada mi krenemo sa jedno četiri do pet proleterskih brigada u jednom pravcu, da neće biti te sile koja bi nas zaustavila, da će opet biti i oslobođene teritorije.«⁴⁴

Tih dana su udarni bataljoni iz Crne Gore i Sandžaka povučeni na tromeđu Crne Gore, Hercegovine i Bosne i tu su u prvoj polovini juna 1942. odlukom Vrhovnog štaba formirane tri udarne brigade — 3. sandžačka, 4. i 5. crnogorska brigada. Uskoro su od udarnih hercegovačkih, odnosno istočnobosanskih bataljona formirane još dvije udarne brigade — 6. istočnobosanska i 10. hercegovačka brigada.

Dok je, dakle, poslije velike jesenje njemačke ofanzive Vrhovni štab od povučenih jedinica iz Srbije formirao dvije proleterske brigade (2. proleterska je formirana 1. marta 1942), sada, poslije velike okupatorske proljetne ofanzive, zahvaljujući odgovarajućim mjerama koje su sprovedene u pogledu organizacije oružanih snaga, formirano je još pet brigada.

Za dalju kontinuiranu studiju naše teme od velikog značaja je analiza izbora pravca glavnog udara grupe proleterskih i udarnih brigada, odnosno motivi koji su kod Tita razvili uvjerenje da će upotrebom grupe brigada »u jednom pravcu« opet biti stvorena oslobođena teritorija.

Potpunija analiza dokumenata i događaja poslije povlačenja Vrhovnog štaba sa dijelom partizanskih snaga iz Srbije u decembru 1941. godine pokazuje da je Vrhovni komandant u planiranju borbenih dejstava polazio od težnje da se čim prije savladaју negativne posljedice velike njemačke jesenje ofanzive u Srbiji i da se tamo podstakne nov polet ustanka. To je bio značajan faktor prilikom donošenja odluke o usmjeravanju 1. proleterske brigade u istočnu Bosnu odmah poslije njenog formiranja, a zatim i odluke o upućivanju u tu oblast grupe proleterskih bataljona marta 1942. godine. U oba slučaja cilj je bio da se, razbijanjem četnika, stabilizuje ustanak u istočnoj Bosni i tu stvore povoljni uslovi za prodor jačih partizanskih snaga preko Drine u Srbiju. U osnovi ovakve strategijske orijentacije bila je procjena geostrategijskog i političkog značaja Srbije u vrijeme kada je u Vrhovnom štabu pod uticajem bitke pod Moskvom prevladalo uvjerenje u mogućnost skorog sloma Njemačke.

Nekoliko mjeseci kasnije, kada je postalo očevidno da će veliki svjetski sukob još dugo potrajati i kada je razvitak na jugosloven-

⁴⁴ Josip Broz Tito: *Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije*, Beograd, 1949, str. 148.

skom ratištu i prvenstveno nepovoljni razvitak po narodnooslobodilački pokret u Srbiji, Crnoj Gori, istočnoj Bosni i Hercegovini pokazao da su okupacione sile u stanju da i dalje, upotrebom daleko nadmoćnijih snaga, vode ofanzivne operacije protiv pojedinih ustaničkih žarišta, u Vrhovnom štabu je došlo do značajnog zaokreta u izboru strategijskog težišta. Bilo je to izraženo u Titovoj odluci, sredinom juna 1942, o prodoru grupe udarnih i proleterskih brigada u zapadnu Bosnu. Sav je kasniji razvitak pokazao presudan značaj te odluke za dalje uspjehe i pobjede narodnooslobodilačkog pokreta, za veliki prelom u njegovu korist izražen stvaranjem Narodnooslobodilačke vojske i osnivačkom skupštinom Avnoja potkraj 1942. godine. S te tačke gledišta pomenuta odluka o upotrebi grupe brigada spada nesumnjivo u najviše domete strategije partizanskog rata s dalekosežnim ciljevima, strategije razvijanja trajnog, svenarodnog rata u uslovima neuporedive brojne i pogotovo tehničke nadmoćnosti protivnika. U osnovi te odluke bila je rješenost da se težište prenese u zapadne oblasti zemlje u kojima je narodnooslobodilački pokret bio u poletu i u kojima je tada imao svoja najsnažnija uporišta. Daljim razvijanjem i jačanjem njegovih snaga i uporišta otvarala se perspektiva opšteg rasta narodnooslobodilačkog pokreta, uključujući i mogućnost da se u izmijenjenim uslovima i neposredno utiče na razvitak u cijeloj zemlji.

Nema potrebe ovdje podrobnije izlagati događaje vezane za prodor grupe brigada i za razvitak NOP-a u drugoj polovini 1942. godine. Sa stanovišta naše teme treba ukazati na to da su u toku ovog prodora izraženi svi oni kvaliteti nove vojne organizacije i metoda borbenih dejstava, prevashodno marš-manevra i iznenadnih udara koncentrisanih i nadmoćnih partizanskih snaga na pojedine okupatorsko-kvislinške garnizone, što im je osiguralo inicijativu i ofanzivni duh i što će utisnuti nov pečat fizionomiji jugoslovenskog ratišta u etapi koja je nastajala.

Za vrlo kratko vrijeme Tito je uspio da poveže i usmjeri borbene napore oružanih snaga na nekoliko tada najsnažnijih ustaničkih žarišta — onih u Bosanskoj krajini i susjednim oblastima Hrvatske. Intenzivan proces stvaranja brigada na cijelom tom području i planski vođene operacije dali su borbenim dejstvima u ovom dijelu zemlje karakter višemjesečne ofanzive u toku koje su oslobođena mnoga mjesta (Prozor, Duvno, Livno, Glamoč, Ključ, Mrkonjić-Grad, Jajce, Cazin, V. Kladuša, Bihać). Rasparčane po garnizonima, krupne protivničke snage bile su tučene, a pokušaj njemačke i talijanske okupacione komande da se raspoloživim vlastitim trupa-

ma i ustaškim i četničkim snagama u oktobru 1942. preotmu inicijativu završio se neuspjehom.

Tito više nije ispuštao inicijativu. Njegove odluke od 1. novembra 1942. o formiranju prvih divizija, a sljedećih dana i odluke o formiranju još nekoliko divizija i prvih korpusa NOV imale su za cilj da se potpunije iskoriste mogućnosti razvijenih oružanih snaga za vođenje operacija s još dalekosežnijim ciljem. Razumije se, radilo se o odlukama trajnog značaja. Analiza narodnooslobodilačkog rata pokazuje da je stvaranjem prvih divizija i korpusa neposredno otvorena etapa u kojoj će vojna organizacija oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta dostići svoj najviši stepen na putu njihovog izrastanja u dominantnu snagu na jugoslovenskom ratištu i prelaska na operacije za konačno oslobođenje zemlje. Međutim, ovdje je od posebnog značaja sagledati one faktore koji su Tita inspirisali da baš u tom trenutku formira nove jedinice — divizije i korpuse.

Najprije se treba podsjetiti na to da je upravo tada pala i odluka o sazivanju osnivačke skupštine Avnoja koja je prvobitno imala za cilj da proklamuje stvaranje najviših predstavničkih, zakonodavnih i izvršnih tijela narodnooslobodilačkog pokreta. Opšte je poznato da se od toga odustalo pod uticajem nepovoljnog međunarodnog položaja NOP-a i, konkretnije, na sugestiju iz Kominterne da se ne ide na odluke koje bi značile obračun s vladom u izbjeglištvu, odnosno promjenu nosilaca vlasti. Međutim, u oba osnovna dokumenta Avnoja — njegovoj rezoluciji i proglasu narodima Jugoslavije — jasno je izražena neminovnost obračuna sa snagama starog poretka, a sve organizovane snage NOP-a usmjerene u borbu za konačnu prekretnicu u njegovu korist. Taj je zadatak postao osobito akutan i sa stanovišta razvitka operacija na velikim svjetskim frontovima. U ljeto i jesen 1942. godine nastupanje armija osovin-skih sila bilo je na svim frontovima zaustavljeno. Na najznačajnijem — sovjetsko-njemačkom frontu — Crvena armija je krajem jeseni prešla u ofanzivu koja je označila početak prelomne staljingradske bitke. I na frontu u Africi, koji je s razlogom bio u centru Titove pažnje (vojne misije britanske komande za Srednji istok kod D. Mihailovića, moralna podrška i materijalna pomoć V. Britanije četnicima itd!), bitka kod El Alamejna otvarala je put Anglo-Amerikancima u Sredozemlje i ka Balkanu. Iako su se postepeno u pozitivnom smislu mijenjali odnosi snaga i u centralnim i istočnim dijelovima Jugoslavije, još su se vidno osjećale posljedice oseke ustanka iz početne etape i to osobito u zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini, istočnoj i centralnoj Bosni. Sporazumom s talijanskom okupa-

elonom upravom, odnosno sa NDH i regulisanjem odnosa s Nedićevom vladom, četnici D. Mihailovića učvrstili su svoje pozicije, okupili oko sebe sve što je bilo kontrarevolucionarno, ojačali uticaj u pojedinim slojevima stanovništva i beskrupuloznim terorom otežavali napore KPJ i drugih snaga NOP-a da ponovo rasplamsaju ustanak.

U takvoj situaciji Tito je ocijenio da krupne snage NOV na velikoj oslobođenoj teritoriji s centrom u Bihaću predstavljaju onaj stratejski faktor koji pruža mogućnost za prenošenje operacija u centralne i istočne dijelove zemlje, s namjerom da se podstakne proces mobilizacije masa u narodnooslobodilački pokret i osigura stvaranje trajnih i snažnih žarišta ustanka. Na toj osnovi bio je razrađen plan operacija čijem se provođenju pristupilo već u novembru 1942. godine. U prvoj etapi bio je predviđen prodor snaga NOV u oblast centralne Bosne s tim da se tu razbiju četnička i ustaška uporišta i njihova vlast, a zatim produži nastupanje ka dolini rijeke Bosne radi spajanja sa partizanskim snagama u istočnoj Bosni. Sa istim ciljem je dio snaga NOV bio usmjeren u oblast srednje Dalmacije i jugozapadni dio Bosne. Razbijanjem kolaboracionističkih snaga u tim oblastima i stvaranjem uporišta narodnooslobodilačkog pokreta bili bi osigurani povoljni uslovi za drugu etapu operacija — za prodor u istočnu Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru, s perspektivom prenošenja dejstava dalje na istok — u Srbiju i Makedoniju.

Do sredine januara 1943. godine prva etapa planiranih operacija bila je privedena kraju. Prva proleterska i 3. udarna divizija su u svom nastupanju razbile četničke formacije u centralnoj Bosni i mnoge ustaško-domobranske garnizone, oslobodivši Jajce, Skenđer-Vakuf, Kotor-Varoš, Prnjavor i druga mjesta i presjekle komunikacije u dolini rijeke Bosne, dok je 2. proleterska divizija sa dalmatinskim partizanskim snagama uspješno dejstvovala u srednjoj Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni, prenoseći dejstva ka dolini Neretve.

U međuvremenu su bile završene njemačko-talijanske pripreme za zimske operacije protiv »Titove države« i njihovo izvođenje će početi 20. januara 1943. godine. Ovim do tada najzamašnjim ofanzivnim operacijama protiv narodnooslobodilačkog pokreta, njemačka i talijanska vrhovna komanda pokazale su kakav značaj pridaju jugoslovenskom ratištu u situaciji koja je već nagovještavala krupne promjene u tokovima drugog svjetskog rata. U planiranju tih operacija prvi put je, pored težnje da se sačuvaju osnove okupacionog sistema (uspjesima NOP-a je opstanak NDH već bio ozbiljno doveden u pitanje!), neposredno kao značajan faktor djelovala i mo-

gućnost skore invazije anglo-američkih snaga na Balkanu ili nekom drugom dijelu evropskog sredozemlja.

Na taj način isti faktori su opredjeljivali osnovne strategijske zamisli protivničkih strana na jugoslovenskom ratištu. NOP nije smio da primi podređenu ulogu i da se odrekne inicijative. Nije više bilo vremena ni prostora za primjenu koncepcije uzmaca pred koncentrisanim snagama protivnika. NOP je morao da uđe u odsudnu bitku koja će ići u prilog njegovom izrastanju u rješavajuću snagu na jugoslovenskom prostoru, jer je to bio jedini uslov da se izbori za prekretnicu na vlastitom ratištu i da time sebi osigura mjesto ravnopravnog faktora u antihitlerovskoj koaliciji, što mu je još uvijek osporavano. Pri tom se nije radilo samo o veličini doprinosa koji pruža opštoj savezničkoj stvari a koji se izražavao u broju osovinskih i satelitskih divizija na jugoslovenskom ratištu, već i o tome da se što prije razbiju osnovna uporišta četničkog pokreta koja su stvarana u osloncu na okupatora, ali koja bi u slučaju savezničke akcije na Balkanu, posredstvom jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, bila okosnica u borbi za obnavljanje ugnjetačkog sistema Kraljevine Jugoslavije.

Stoga Tito ni u trenutku kada su se jasno ispoljile namjere njemačke komande u operaciji »Vajs-1« i kada je raspolagao s podacima koji su kazivali o neuporedivoj brojnoj i pogotovo tehničkoj nadmoćnosti protivničkih snaga, nije odustao od cilja koji je bio izražen u novembarskom planu. Jedino je dalja realizacija njegove zamisli bila saobražena izmijenjenim uslovima. Sada je bila razrađena u planu protivofanzive grupe divizija u pravcu jugoistoka, tj. u pravcu Hercegovine i Crne Gore, dok su hrvatski i bosanski korpus imali zadatak da odbrambenim borbama zadrže glavninu protivničkih snaga i da potom, ne napuštajući svoju teritoriju, preuzimanjem inicijative očuvaju i dalje razviju snage i uporišta narodnooslobodilačkog pokreta.

Slijedila je jednovremena operacija grupe divizija u dolinama Rame i Neretve, a zatim višenedeljna bitka na Neretvi — bitka za ranjenike, jedna od najsloženijih operacija vođenih u toku narodnooslobodilačkog rata.

Proboj iz okruženja u dolini Neretve nije označio samo uspješan završetak jedne tako složene operacije (pri čemu je odnos snaga, posmatran sa stanovišta tada uobičajenih normi, pružao protivniku idealnu šansu) već i početak poraza glavnine četničkih snaga D. Mihailovića. Tek je u tom svjetlu moguće sagledati stvarni domašaj Titove odluke da se težište dejstava prenese u centralne i is-

točne oblasti zemlje. Naime, koncentracija glavnine četničkih snaga na Neretvi bila je rezultat nastojanja četničke vrhovne komande da ostvari svoj ofanzivni plan koji je bio izrađen neposredno poslije okončanja tzv. treće neprijateljske ofanzive i pohoda grupe proleterskih brigada s tromeđe Crne Gore, Bosne i Hercegovine ka zapadnoj Bosni. Još tada, u ljeto 1942, Mihailović je odlučio da mobilizacijom na teritoriji Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne, gdje mu je talijanska okupaciona uprava prepustila kontrolu nad teritorijom, stvori dovoljno snažne četničke formacije s kojima bi prešao u nastupanje u pravcu zapadne Bosne i dalje sve do Slovenije, s ciljem da razbije preostala najsnažnija žarišta NOR-a i na taj način konačno riješi situaciju u svoju korist. Iako je taj plan u uslovima kada je formulisan, s obzirom na rezultate četničke akcije u zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni, imao izvjesne realne osnove, njegov megalomanski karakter ogledao se prvenstveno u odluci četničkog vođstva da mobilizacijom masa koje su se pod njegovim uticajem demoralisale i napustile oružanu oslobodilačku borbu stvori oružane snage koje bi i brojno i kvalitetom bile u stanju da se obračunaju sa našim oružanim snagama. Takva nastojanja su se pokazala iluzornim. Istina, prinudnom mobilizacijom su bile stvorene dosta brojne četničke formacije, ali je njihovo jezgro, koje se isključivo stvaralo na borbenoj antikomunističkoj, kontrarevolucionarnoj osnovi, bilo isuviše skromno da bi ta vojska bila sposobna za krupne ratne pothvate. Stoga je Mihailović svoje »ratne planove« morao da uklopi u planove okupacionih komandi. Pravi trenutak je došao tek sa operacijama »Vajs«, a idealna prilika se javila u vrijeme bitke na Neretvi. Mihailović je u toj bici angažovao preko 20.000 četnika, među kojima i najkvalitetnije četničke »jurišne« jedinice, ali ne samo da nije ostvaren postavljeni cilj već su četničke snage u nekoliko bojeva između Neretve i Drine bile odsudno tučene i razbijene, a grupa divizija NOV, lomeći otpor talijanskih trupa, brzo je izvršila prodor u Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak.

Tako je i druga faza Titovog strategijskog plana bila ostvarena. Kasniji razvitak je pokazao da je poraz četničke glavnine i prodor grupe divizija osigurao uslove za skori prelom u korist narodnoslobodilačkog pokreta na tlu Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Paralelno s ovim, po Titovim direktivama, krajiške snage NOV su preuzele kontrolu na teritoriji centralne Bosne, dok su na tlu istočne Bosne snage NOP-a i dalje bile u usponu. Istina, četništvo nije bilo ni u jednoj od tih oblasti uništeno, izvjesne četničke formacije su se u osloncu na okupatorske garnizone održale, ali je četnički pokret po svojoj snazi i uticaju sveden na faktor drugorazrednog

značaja, na ostatke jednog pokreta koji nije uspio u realizaciji svog osnovnog strategijskog cilja — razbijanja pokreta izazivanjem građanskog rata i bratoubilačke borbe.

U daljoj analizi Titove strategijske misli i prakse nameće se pitanje: koji su faktori uticali na odlaganje realizacije prodora grupe divizija NOV u Srbiju i Makedoniju. S obzirom na to da je u dejstvima ove grupe u Crnoj Gori i Sandžaku ideja prodora u dolinu Lima i dalje na istok bila prisutna sve do početka pete ofanzive, obično se zaključuje da su tok i rezultati bitke na Sutjesci prinudili Tita da odustane od ideje prodora u Srbiju. Nesumnjivo je da je grupi divizija bila veoma ograničena sloboda manevra u toj bici, da je bila prinuđena da proboj iz okruženja izvede pravcem preko Sutjeske i Zelengore, tj. na zapad. Sem toga, njeno znatno umanjeno brojno stanje i iscrpenost u višemjesečnim danonoćnim borbama dovodili bi u pitanje mogućnost izvođenja tako složenih borbenih dejstava. Ipak, poslije uspješnog prodora kroz istočnu Bosnu ponovo je u Vrhovnom štabu oživjela ideja o nastupanju grupe divizija u Srbiju. Tito, međutim, nije prihvatio takvo rješenje.

Potpunija analiza pokazuje da odustajanje od prvobitne strategijske zamisli, tj. od prodora u Srbiju i Makedoniju, nije bilo rezultat gubitka inicijative i podređivanja volji protivnika, već znatno izmijenjene opšte vojno-političke situacije, koja je nametala nova rješenja. U periodu od pola godine — od kraja 1942. do sredine 1943. godine — zbile su se krupne promjene u tokovima drugog svjetskog rata u cjelini i na jugoslovenskom ratištu posebno. U februaru 1943. završena je staljingradska bitka i Crvena armija je zadržala inicijativu i nastavila potiskivanje njemačkih snaga. Anglo-američke trupe su u maju 1943. završile bitku za Afriku i odmah se orijentisale na prenošenje operacija na evropsko kopno. Početkom jula 1943, kada je u Vrhovnom štabu još uvijek bila prisutna ideja prodora u Srbiju, došlo je do savezničke invazije na Siciliju, a s tim i do sve vidnijih simptoma koji su ukazivali na mogućnost izbacivanja Italije iz osovinskog tabora. Iznoseći kasnije svoja sjećanja na događaje iz tih dana, Tito je svoju odluku da težište usmjeri ka talijanskoj okupacionoj zoni obrazložio time da je raspolagao obavještenjima koja su upozoravala »da nije isključeno da će Italija skoro kapitulirati« i da bi, umjesto protiv Nijemaca, u tom trenutku bilo svrsishodnije glavne napore usmjeriti prema talijanskoj okupacionoj armiji.⁴⁵

⁴⁵ *Komunist* od 6. i 27. IV 1961.

Tako je došlo do odluke o dekoncentraciji grupe divizija koja je više od pola godine činila operativnu grupu pod neposrednom Titovom komandom. Glavnina tih snaga bila je usmjerena prema talijanskoj okupacionoj zoni s ciljem da zahvati što širi prostor, odnosno konkretnije — Crnu Goru, Sandžak, Hercegovinu i Dalmaciju. U isto vrijeme Tito je u tom pravcu usmjerio pažnju glavnih štabova NOV Hrvatske i Slovenije. U isto vrijeme, formiranje jednog korpusa NOV u istočnoj Bosni bilo je znak da je u toj oblasti konačno bila preodoljena kriza nastala u toku tzv. treće okupatorsko-kvislinške ofanzive i da je NOP u toj oblasti stvorio svoja trajna uporišta.

U tako izmijenjenim uslovima i pitanje međunarodnog položaja narodnooslobodilačkog pokreta došlo je u centar pažnje i dobilo značenje gotovo presudnog faktora u njegovoj strategiji. S jedne strane, iskrcavanje anglo-američkih snaga u Siciliji, pad Musolinija i očevidno približavanje sloma fašističke Italije, pod čijom je okupacijom bila cijela jugoslovenska jadranska obala sa dubokim zaleđem (Istra, Ljubljanska pokrajina, Gorski kotar, dio Korduna, Lika, Dalmacija, južne oblasti Bosne, Hercegovina, Crna Gora, veći dio Sandžaka i Kosova i zapadna Makedonija), bili su faktori koji su nagovještavali krupne promjene i na jugoslovenskom ratištu u korist oslobodilačkih snaga. S druge strane, anglo-američka komanda za Srednji istok je u planiranju invazije na Italiju ozbiljno računala na sadejstvo NOVJ koja je, pored krupnih njemačkih, satelitskih i kvislinških snaga, tada vezivala snažnu talijansku armiju, u čijem je sastavu bilo 14 divizija i koja je kontrolom prostrane teritorije i udarima na komunikacije otežavala manevar osovinskim snagama na balkanskom prostoru. Posredstvom savezničke vojne misije koja se od kraja maja 1943. nalazila pri Vrhovnom štabu NOVJ uspostavljene su i neposredne veze između dviju komandi i na taj način postavljene osnove i za konkretnije oblike borbenog sadejstva.

To su bili realni faktori koji su, takođe, opredijelili Titovu odluku da težište dejstava usmjeri u oblasti pod talijanskom okupacijom. Bila je tu i druga strana medalje. Što tješnje sadejstvo NOV s anglo-američkim snagama sve do izbijanja NOV na jadransku obalu i ostrva na cijeloj njenoj dužini i neposrednog povezivanja ograničavalo bi slobodu akcije jugoslovenske i britanske vlade u pravcu afirmacije četnika D. Mihailovića i njihovog favorizovanja na štetu narodnooslobodilačkog pokreta. Iako su objektivni uslovi za to bili znatno umanjeni, osobito poslije uspostavljanja neposrednih veza između NOV i savezničke komande za Srednji istok i, pogoto-

vo, poslije razbijanja najjačih četničkih pozicija u Crnoj Gori i Hercegovini, čime su oni izgubili i posljednje jače uporište u priobalnom pojasu, odnosno u talijanskoj okupacionoj zoni koja je tada došla u centar pažnje, Tito je imao u vidu mogućnost takve akcije. Taj faktor nije gubio iz vida uprkos tome što je već i dolaskom savezničke misije u Vrhovni štab, a zatim i iz podataka koji su ukazivali na sve vidnije rezerve u savezničkim vrhovima prema četnicima, mogao da pretpostavi da je u stavovima Velike Britanije prema zbivanjima u Jugoslaviji došlo do izvjesnih promjena u pozitivnom pravcu.

U suštini te su promjene bile i dublje nego što je to tada, ne raspolazeći svim podacima, moglo da pretpostavi rukovodstvo NOP-a. Upućivanjem vojne misije u Vrhovni štab NOVJ Velika Britanija se faktički odrekla svog ranijeg osnovnog stava u pogledu rješenja tzv. jugoslovenskog problema izraženog u preporuci da se sve snage otpora u Jugoslaviji ujedine pod rukovodstvom D. Mihailovića. Kada je prvi put saopšten — potkraj 1941. godine — takav stav je značio punu podršku jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu u njenim naporima da sputa akciju KPJ u pravcu razgaranja ustanka, uspostavi kontrolu nad svim patriotskim snagama i sama usmjerava njihovu akciju sa osnovnim ciljem da se na kraju rata osigura restauracija starog poretka. Novi, modifikovani stav, međutim, još nije bio jasno formulisan. Čerčil, zaokupljen invazijom Italije i još uvijek uvjeren da će vrhove SAD pridobiti da i poslije te invazije nastave zajednička dejstva u duhu njegove tzv. periferne strategije (odnosno invazije Balkana i uvlačenja Turske u rat), nije u tom trenutku bio toliko zabrinut za rasplet u Jugoslaviji jer je računao da će, uz prisustvo anglo-američkih trupa, osigurati ulogu arbitra ne samo u Jugoslaviji već i na cijelom Balkanu. Stoga, ne samo da je jugoslovensku vladu u izbjeglištvu (osobito povodom govora D. Mihailovića u Lipovu, početkom marta 1943, u kojem je, u prisustvu šefa britanske vojne misije, optužio zapadne saveznike da ga ne pomažu u borbi protiv partizana-komunista i da on zbog toga sarađuje s Njemačkom i Italijom) upozoravao da će britanska vlada preispitati svoj odnos prema četnicima, već je tražio da četnici bez odlaganja prestanu napadati NOV i pođu u oružane akcije protiv okupatora. U stvari, Velika Britanija nije svoju politiku prema Jugoslaviji u datoj situaciji htjela da gradi oslanjajući se na jedan kolaboracionistički pokret. I da je htjela, ona to nije mogla već i zbog vlastite i međunarodne savezničke javnosti koja je tada bila obaviještena o zbivanjima u Jugoslaviji, a pogotovo zbog svojih odnosa sa Sovjetskim Savezom, čija je diplomatija vršila pritisak i na jugoslovensku i na britansku vladu povodom njihove podrške D. Mihai-

loviću (dok je, s druge strane, raspuštanjem Kominterne, baš u tom periodu — maja 1943. — Staljin želio da ubijedi svoje saveznike da ne želi nametati svoj sistem oslobođenim zemljama).

Splet tih okolnosti je uslovio da je britanska vlada u 1943. godini ostala bez jasne koncepcije u pogledu rješavanja »jugoslovenskog problema«, tj. bez pravog odgovora na pitanje kojim putem će da bi se spasio kapitalistički sistem u Jugoslaviji. Dok se saradnja na vojnom planu, osobito poslije kapitulacije Italije, intenzivno razvijala (dolazak zvanične anglo-američke vojne misije u Vrhovni štab, uspostavljanje baze NOV u Italiji, zajednička dejstva na moru itd), što je objektivno išlo u prilog NOP-u i njegovoj međunarodnoj afirmaciji, politička pitanja su bila potisnuta u drugi plan, iako ni za koga, a najmanje za britansku vladu, nije bila tajna da pobjeda NOP-a znači pobjedu revolucije. Tako se dogodilo da su »velika trojica« na konferenciji u Teheranu, početkom decembra 1943, usvojili odluku koja je značila prihvatanje NOV pod Titovom komandom kao savezničke armije, tačno u trenutku kada su u svijet pošle vijesti o državotvornim odlukama Avnoja. Kako je tek na Teheranskoj konferenciji konačno bila odbačena Čerčilova »periferna strategija« i pala definitivna odluka o skoroj invaziji anglo-američkih snaga u zapadnoj Evropi, balkanski problemi i, svakako najakutniji među njima — jugoslovenski problem — u politici Velike Britanije, odnosno u politici sila antihitlerovske koalicije u cjelini, dobili su u mnogo čemu nove dimenzije i zahtijevali nove prilaze. To je bilo izraženo u politici kompromisa između rukovodstva nove Jugoslavije i bivših vladajućih vrhova u emigraciji, a svoj puni sadržaj dobilo u »podjeli odgovornosti« između velikih savezničkih sila za sudbinu oslobođenih evropskih zemalja, koja je bila konkretizovana dogovorom Čerčila i Staljina i u suštini značila podjelu sfera uticaja. Poznate su posljedice takvih rješenja, a za njihovu ilustraciju dovoljno je podsjetiti na sudbinu Grčke i njenog oslobodilačkog pokreta, odnosno na intervenciju britanskih oružanih snaga i građanski rat krajem 1944.

Ono što je presudno uticalo na rješenje u slučaju Jugoslavije bila je činjenica da je narodnooslobodilački pokret već bio izrastao u samostalan i dominantan faktor što je bilo izraženo u državotvornim odlukama Avnoja. To je bilo ono što je politiku kompromisa (oživotvorenog u sporazumu Tito-Šubašić), odnosno pomenutu politiku savezničkih sila o »podjeli odgovornosti«, paralisalo do tog stepena da pobjeda revolucije nije mogla biti dovedena u pitanje i,

što je takođe od presudnog značaja, da je nova Jugoslavija sebi osigurala istinsku nezavisnost.

Ima još jedan značajan faktor koji baca svjetlo na Titovu odluku o usmjeravanju težišta NOV u oblasti koje su bile pod Italijom. Riječ je o pripremama koje je njemačka vrhovna komanda preduzela u toj situaciji, predviđajući mogućnost izbacivanja Italije iz osovinskog tabora. To je cijeli niz mjera koje je obuhvatila reorganizacija njemačkog komandovanja i njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji sredinom 1943, među njima i onih koje su bile sračunate na što efikasnije preuzimanje uprave u toj zoni i razoružanje talijanske okupacione armije. Tako će uoči i neposredno po kapitulaciji Italije na jugoslovenskom ratištu biti angažovano 19 njemačkih divizija.

Ako se imaju u vidu svi navedeni faktori onda postaje jasno zbog čega se trenutak kapitulacije Italije i uspjesi koje je NOP tada ostvario ocjenjuju kao prelomni u razvitku narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Nema potrebe detaljnije analizirati pobjede i rezultate koji su tada postignuti a koji su se ogledali u razoružavanju većeg dijela talijanske okupacione armije (i naoružavanju oko 80.000 novih boraca), u oslobođenju gotovo svih oblasti pod talijanskom okupacijom i opštem poletu NOP-a, u kontroli gotovo cijele jadranske obale i ostrva od strane NOV u trenutku kada su anglo-američke trupe naišle na neočekivano snažan otpor njemačkih divizija prilikom iskrcavanja na talijansko kopno i, najzad, u rastu snaga i pozicija NOP-a na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Sa stanovišta naše teme značajno je uočiti da je tada, krajem ljeta i u jesen 1943, bila oživotvorena Titova koncepcija razvitka ustanka primjenom organizacije i taktike partizanskog ratovanja i izgradnje jednog veoma originalnog mehanizma za vođenje permanentnog opštenarodnog oslobodilačkog i revolucionarnog rata do konačnog rješenja. Taj je mehanizam mnogim svojim elementima — počev od udarnih i diverzantskih grupa u okupiranim mjestima, partizanskih odreda kojima je bila prekrivena gotovo cijela teritorija i jedinica Narodnooslobodilačke vojske, preko mreže pozadinskih organizacija (sistem vojnoteritorijalnih organa, rezervnih jedinica, mobilizacijskih centara, bolnica, magacina itd.) do narodnooslobodilačkih odbora i borbenih antifašističkih organizacija — okupljao i aktivirao ogromnu većinu naroda na strani narodnooslobodilačkog pokreta. Taj prelom je, u poređenju s prethodnom etapom, bio naročito izražen u činjenici da NOP u cjelini, NOV posebno, nisu više onako izrazito karatkerisali osnovna žarišta (»Bihaćka Republika«), odnosno grupacija NOV pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba

sa svim onim što su značili u razvitku rata i revolucije u toj etapi. Cijela zemlja bila je prekrivena uporištima NOP-a i krupnim snagama NOV.

Time bismo mogli i završiti našu analizu. Razmatranje strategijskih problema posljednje etape narodnooslobodilačkog rata u kojoj je NOV, u sklopu operacija snaga antihitlerovske koalicije, pristupila pripremama i izvođenju operacija za konačno oslobođenje zemlje, moglo bi, i po prilazu i po opsegu, biti predmet posebne rasprave koja bi, kao i ovaj prilog, činila dio naših napora u obradi Titove strategijske misli i prakse u narodnooslobodilačkom ratu.